

2.6(47.925)+281.6(09)+911
~~459~~

Գրքի Գրանցումը

ՄԱՐՏԻ ԳՆՄ Ե 1951 Ք.

ՆԻՒԹԵՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒԿԱՆ ՊԸՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀՆՄԸՐ

Ծ Ո Վ Ք

ԺՈՎՔ — ՏԼՈՒՔ ԵՒ ՀՌՈՄ-ԿԼԱՅ

(ՔԱՐՏԷՍՈՎ ՄԻՆՍԻՆ)

ՊԸՏՄԸԿԱՆ

ԵՒ ՏԵՂԱԳՐԸԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

ԲԱԲԳԵՆ Զ. Վ. ԿԻՒԼԵՍԵՐԵԱՆ

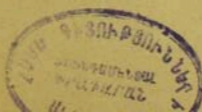
Ի ԴՊՐԵՎԱՆՈՒՑ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ն Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1904.

A II
33474
13640

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԵԳՐԱՐԱՆ

Խ Ե .

Ծ Ո Վ Ք

ԾՈՎՔ — ՏԼՈՒՔ ԵՒ ՀՌՈՄ-ԿԼԱՅ

(ԲԵՐՏԷՍՈՎ ՄԻՆՍԻՆ)

ՊԵՏՄԵՐԱՆ

ԵՒ ՏԵԳՂԳՐԵԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

ԲԱԲԳԵՆ Զ. Վ. ԿԻՒԼԷՍԵՐԵԱՆ

Ի ԳՊՐԵՎԱՆՈՒՑ

Պ Ի Ե Ն Ն Ե

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1904.

Գեր. Տ. Եղիշե Եսայ. Դուրեանի
Բանասէր-Զննարատ Վարդապետիս

և

Դպրեմանոց Առաջնորդին

Մտեր

Բանասիրական և Բարեկամական

Բ. Վ.

Ա Ձ Դ

Իմ «Նիւթեր Եկեղեցական Պատմութեան համար» ընդհանուր խորագրի մը տակ ծրագրած ուսումնասիրութիւններուն եւ նետազօտութիւններուն ընդգրկած խնդիրներէն մէկն է՝ հնչ որ առաջարկուած եւ լուծուած է յաջորդ երեսներով:

Հանդէս Ամսօրեայի ընթերցողներ՝ տեսան այս ուսումնասիրութեան քուն մասը, էջ 1-88, «Տեղագրական-Պատմական» Պո. Խմբագրութեան կողմէն խորագրուած՝ յօդուածներու շարքին մէջ (Հանդէս, 1902 թիւ 7, 9, 10 եւ 1903 թիւ 2, 3, 4):

Հիմայ՝ գրքոյկի մը վերածելով այդ ուսումնասիրութիւնը՝ կը գործադրենք ծրագրիս տրամադրութիւնը. վասն զի՝ ուղղակի այդ նպատակով գրուած էր արդէն:

Պէտք է դիտել տամ որ՝ հնչ հնչ կարելոք սրբագրութիւններ ըրինք գործիս առանձին նշատարակութեան ատեն, մասնաւորապէս Սոթ հատուածին վրայ (էջ 33-34, նմտ. Հանդէս, 1902 թիւ 10):

Իսկ այն Յաւելուածները, որ ուղղակի կցուեցան գրքոյկիս, մասնաւոր Քետացիները, կարծենք թէ նետաքրքրական են եւ իրենց խորունկ հնութեամբն իսկ նորութիւններ են մեր ուսումնասիրած տեղերու տեսակէտով:

Երկրացոյց քարտէս մը՝ տարակոյս չկայ որ պիտի դիրացնէր քրքրուած աշխարհագրա-պատմական աշուններուն տեղերը որոշելու եւ ծշղելու համար: — Դրինք այդպիսի քարտէս մըն ալ:

Պատմագէտ - քննադատ մտքերու կը մնայ ալ վճռել թէ հնչչափ յաջողած ենք այս ուսումնասիրութեան մէջ:

1903 Դեկտմբ. 26, Կ.Պոլիս
Ղալաթիա, Ս. Լուսաւորիչ:

Բ. Վ.

Յ Ա Ն Կ Ն Ի Խ Թ Ո Յ

	ԿԷ
Ժողովի Կաթողիկոսարանը	1
Ծովքը Տըւք գաւառին մէջ	3
Խարբերդի կէօճիքը	16
Սոփ	33
Ծովքի Նշանակութիւնը Եկեղեցական Պատ- մաթեան մէջ	41
Տլուք կամ Տիւիւք	44
Տըւքի ծագումը	51
Արդի Տիւիւքը	54
Հոռմ-Կլայ	61
Հոռմ-Կլայէն ետքը	86
Յաւելուածներ	89
Ե. Սիւրբիա կամ Ատրիք	90
Բ. Տլուք	107
Գ. Հատաթիւ Այնթապ	111
Դ. Ժողիք	116

Ծ Ո Վ Ք Ի Կ Ա Թ Ո Ղ Ի Կ Ո Ս Ա Ր Ա Ն Ը

Հայ. Եկեղեցւոյ պատմութեան ամենէն կարեւոր կէտերը, եթէ ոչ մութի՝ գոնէ անորոշութեան մէջ են դեռ, ո՛չ միայն պատմական տեղեկութիւններու պակասութեան ու անճշդութեան համար, այլ մանաւանդ եկեղեցական աշխարհագրութեան մը բացարձակ անմշակութեան մ'արդիւնքով: Պատմագիտութեան հետաքրքիրները մտահոգ կ'ըլլան, երբ այդ անորոշութիւններու մէջ մնացող կէտերը՝ մասնաւորաբար սերտ աղերս մ'ունին պատմական մեծ իրողութիւններու եւ ամենէն նշանաւոր անձնաւորութիւններու հետ:

Դժբախտաբար մեր բոլոր պատմագիրները պատմութեան պահանջին համեմատ կարեւորութիւն չեն տուած աշխարհագրութեան: Պատմութիւն՝ որ առանց աշխարհագրութեան դիակ մ'է. Աշխարհագրութիւն, որ առանց պատմութեան՝ կմախք մ'է: Եկեղեցական պատմութեան մէջ մանաւանդ՝ խոշոր կերպով աչքի կը զարնէ աշխարհագրական ճիշդ տեղեկութիւններու պակասութիւնը: Իսկ անճշդութիւններն այնչափ

չա՛տ են որ, մանաւանդ հոմանուն եւ համանուն վայրերու ու տեղերու մէջ, պատմագիրը մեծ դժուարութիւններու կը բախի ատենց առջեւ:

* * *

ԾՈՒՎ՛Ք այս դժուարութիւններէն մէկն է շայ. Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ: Պատմական տեղեկութիւններ եւ ժողովրդեան մէջ պահուրած աւանդութիւններ (?) իրարու կը հակառակին եւ համանուն տեղերու կամ վայրերու գոյութիւնը կարծես իրաւունք կու տան նոյն հակառակութիւնը մշակելու իբր իրողութիւն:

ԾՈՒՎ կամ ԾՈՒՎ՛Ք անպատճառ կիլիկիոյ մէջ, աւելի ճիշդ խօսելով՝ Եփրատացիներու մէջ է: Եւ կիլիկիա ու Եփրատական երկիրները, ամբողջ Միջագետք, միջին դարու քաղաքական ամենամեծ եւ շա՛տ փոփոխական դէպքերու թատր եղան: Մէկ կողմէն Բիւզանդական աշխարհապարութեան յայտնի ձգտումներն եւ ներքին փոքրիկ թագաւորութիւններու, իշխանութիւններու աւատական դրութիւնը, միւս կողմէն խաչակրութեան գործողութիւնները, Եգիպտոսի Սուլթաններուն տիրապետութիւնները եւ Թաթար խաներու արշաւանքները՝ թէ պատմական դէպքերու խճողումներ երեւան բերին եւ թէ՛ աշխարհագրական կամ տեղագրական զիրար ջնջող սրբագրութիւններ ըրին:

Եւ ժամանակին բոլոր սազմագիտութիւնը, որ անառիկ բերդերու, լեռներու եւ կիրճերու գրաման ու տիրապետութեան մէջ կը կայանար

առիւծային ոյժ ունեցող բազումներու հետ, շատ գիւրին է ըմբռնել թէ բերդերու աւելումներ կամ գրաւումներ, նոր բերդերու կառուցումներ, եւ այս բոլորն՝ արագ արագ, իրարու ետեւէ, աշխարհագրական ու պատմական որչափ կրճիմն ու կնճիռներու տեղի պիտի տային:

Մատթէոս Ուռհայեցւոյ պատմութիւնը, զոր օրինակ, որ շատ լաւ կ'ընդգրկէ մեր նկարագրած դարը, կրնայ որոշ գաղափար տալ՝ նոյն իսկ իր պատմագրելու ոճովը: Այնքան դէպքեր ու դէմքեր, այնչափ բերդեր ու վայրեր կան իր առջեւ՝ որ իսկապէս խառնուրդ մ'է իր պատմութիւնը. արժէքաւոր խառնուրդ մը, անտաշ ու անդասակարգ նիւթերու: Այն ժամանակի, այն դէպքերուն մէջ ապրող, այն ամէնէն ազդուող մէկը՝ տարբեր կերպով պիտի չկրնար ինքզինք բացատրել: Հարազատ հայելի մըն է Ուռհայեցին, նոյնպէս Միքայէլ Ասորին, ժամանակի քաղաքական, կրօնական բոլոր դէպքերուն ու խնդիրներուն համար:

Իրաց այս վիճակին մէջ պիտի ջանամ ծովը ի այնչափ վիճելի եղած աշխարհագրական դիրքը վճռել, ուսումնասիրելով մեր ձեռք հասած պատմական արժէք ունեցող տեղիքը եւ ՍՈՖ կոչուած տեղը:

Ծովը Տլուք գաւառին մէջ:

Ե.

Ծով եւ Ծովը՝ սկզբէն ի վեր նախապաշարեց այս խնդրով զբաղողները. այնպէս որ այս

կոչումը արդարացընելու եւ ծովքի աշխարհա-
գրական գիրքն որոշելու համար՝ անպատճառ
ծով մը փնտռեցին: Եւ այս ծովը նոյնացուցին
Արղնի եւ Խարբերդի մէջտեղ գտնուած Կէօլ-
ճիւքի (= Ծովակ = լճակ¹) հետ:

Կէօլճիւք աւելի Խարբերդի մօտ է. բայց
կան յիշատակարաններ, որ Արղնի ծով ալ
ըսած են, նոյն իսկ ուղղակի հոն գնելով Ծովքի
կաթողիկոսարանը.

«Իսկ ի յաղմկաց այլազգացն եւ ի խոռ-
վութենէ ժամանակին, փախեալ Տէր Քարսեղ
ի յԱնոյ եւ եկեալ եմուտ յԱնթամար: Եւ
յետ միոյ տարւոյ ել գնաց յԱթախ, ի Հէնի,
յԱկըլ եւ յԱրղնի:»

(2-Ն-Ն հտ. Գ. էջ 16—17.)

1 Հայք՝ Ծ-ձ բառը կը գործածեն առ հասարակ
ձեռ ու փոքր ընելու համար: Սեւանոյ Ծ-ձ, Աղթամարոյ
Ծ-ձ: Կայ նաեւ Ծ-ձ-ու-ր՝ Մշոյ Ս. Առաքելոց զանքին
ետեւ: Սասունի առջեւ: Սար (= լեռ) շատ գործածական է
Մշոյ աշխարհին մէջ. հետեւորար Սասունցիք Ծ-ձ-ու-ր,
ընտիր բարդութեամբ կը հասկընան այն սարը՝ ուր լիճ —
ծով կայ: — Ծ-ձ-ու-ր որ անհրաժեշտ եւ անբաժանելի
կերպով կը յիշուի իբ ընտիր եւ հաշկաւոր ի-ու-ր ի-լ-
(ըստ կարնեցոյ էլի-ու-ն): — Երբ նախնիք Ծ-ձ կը գոր-
ծածեն լիճի տեղ, (հմտ. Ինճիկնան Հիւտ. Ա. էջ 158—165,
267), պէտք է ուշադրութիւն ընել որ բուն ծովուն ալ,
քոր օրինակ Միջերկրականի, Ովի-ն, ձեռ-ով-ն-ու-ն, Կէ
ձ-ձ կ'ըսեն: Արթիկի, որ Միջերկրականն է, գեռ մինչեւ
հիմայ կը արուի Անտիքոյ ընն. ստուգիւ՝ երբ Ամանոսի
սարերէն դիտես այն լիճը, պայծառ միջնուրբի մը մէջ,
կաթի պէս Խերմակ տարածութեամբ կը պարզուի աշքիդ
առջեւ. յառակի Խերմակ աւազը այնչափ լաւ կ'անդրա-
դառնայ: Ընդ հակառակն Արթիկի Միջերկրականն է:

« Եւ յետ ամաց զԱջ Ս. Լուսաւորչին եւ զքօղն գողացան յԱղթամարայ եւ տարան առ Կաթուղիկոսն Տէր Գրիգորիս ի ծովքն Արղնոյ, եւ ապա յետոյ փոխեցան Հոռմկլայն. »

(Ց-լի-ն՝ Ցուցակ. էջ 91—92.)

Չամչեան (Պատմ. հաս. Գ. էջ 32), ուղղակի Շնորհալին աննելով (?) վճռողարար կը պատմէ. « Եւ եկեալ (Սկիւթացւոց) ի ծովակն Խարբերդումերձ յԷկիլ՝ պաշարեցին զամուր դղեակն՝ ծովք կոչեցեալ. » քիչ մ'ետքը. « Եւ Գրիգոր Կաթողիկոս անյոյս լեալ այնուհետեւ անցանելոյ յայնոսիկ կողմանս, ընտրեաց իւր տեղի հանգստեան ի հայրենի կալուածս իւր ի ծովք դղեկի, որ ի ծովակին Խարբերդու եւ Արղնոյ. եւ նորոգ շինութեամբ ամրացուցեալ զայն բերդ՝ անդէն հաստատեաց զաթոռն, եւ բնակեցաւ անդ առ ժամանակ մի. » (անդ էջ 52):

Շնորհալին, սակայն, բնաւ Խարբերդի կամ Արղնի անուն չի տար իր վիպասանութեան մէջ, երբ « ի վեց հարիւր թուական հայոց, այսինքն՝ հայրապետական աթոռին Ծովք գղեակէն Հոռմկլայ փոխադրութենէն տասը տարի ետքը, 1151ին, կը գրէր. »

« Ի տկարանալ Հոռվմայեցւոց,
Եւ զօրանալ Հագարացւոց,
Ընդ բորբոքել մեղաց մերոց,
Յոյժ բարձրագոյն քաղտէացւոց,
Մասուտ Սուլտանն Յիկոնացւոց,

*Աղիակ յաշխարհի Գերմանացոց՝
Ասեակ զաւանս թաղարայնոց
Մինչ ի կողմնս Ափրասացոց՝*

1. Եւս եւս «Գերմանիկեացոց», սնուցաւ երկու զանկ յաշխարհ զամեռ «Գերմանացոց» բրանն է Ընթարձակն. (Հմտն. Գեղեցիկ Կեկեց. Մ. Գաւառեցի էջ 472): «Գաւառն սր էր (սէր) երկուսն սխարձաց Գերմանիկեաց եւ քիտանի եւ այլն): — Կէ ի սոյն ամբ (1140—1150) յիշանաւ թիւնն նորս... եւ ի կն թաղարայն թանկեղացոց սր սրով սնուին էր Մասուս, թաղարձ գործք շէթանանաց էր թնուականն ԸՂԸ (ս. 1140) ամբ ի Սեպակ Քիւրմուշ ի սնն Սեբու ի սուլին եւ սչ երկարեալ ի վերայ թաղարայն Մարաշը կամ զնա: թանկն սչ գլխն գործ ի թերթին. եւ սաղաւանկ սարարեալ յերկիրն սր կոյն թիւ Աւեակար, սր սրով ամբ թաղարայն, եւ զամե. նայն սովանաւ նորս սոյն Քարակ սարարեալ գործ երկու յաշխարհին, (Մամբ. Գաւառեցի էջ 500—501): — Հմտն. Ընթարձակ սա սուղերսն զնա.

Ի շինց զարիւր թնուականի
Ինքնաստինն նայն սթանի
Կակ ի սթուսով զանեակ սարի,
Կրկին եւ զամ յայնով սխարձի,
Կամ զամերսն Գեկանի
Յայնով մասացն սուսեղ մարսի
Կս զթեւան թաղար թարի
Եւ զսասանակ կոյն թուս կարի
Ի թրաղարայն զանեակ զիւր...
Մեծ է ԳՂԵԿԵՂԵ: ՈՐ ԿՈՍ, ԿՈՍԻ:
Ոչ սեփանն թր կչ սեփ...
Անթուար ի յաշխարհս Յարսի
Սնակեալ զանեակ սարարանի,
Որ սղարեաւ սոյ սնուանի...
Աս թաղարայնս թնն ի յանի,
Ոսյ թուսս վերանայնի,
Որսի յայնով սնն ՚Կ: սնի,
Եւ Կասանեղեղեաց եւ Ուսրեկի,
Յայն երկուսն թաղարայնայնի,
Կարակալով յիմաստ թանի,

Իսկ հայրապետ հանուրց շայրց,
 Անուն գուարթան Գրեգորիան,
 Ժառանգ նախնոցն Սուրբ ավանդ,
 Անուանակիր սեռ ազգացնոց,
 Ի ծով անունն դղեկէն եկեալ,
 Աոր սեփհական ինքեան շինեալ,
 Ի յանասիկս ամրոց հասեալ,
 Հոսնույական Կլայ յարբորեալ,
 Գորսն նախնի տերանցն ելեալ
 Գահէ նեղչացքն փախուցեալ,
 Ըզսա կամուս սրմնն արեալ,
 Ամեկ յաւեա սեփհականեալ:

(ԱՅՆ Գ. ԿՆՐՔԻՒՄ ԸՆԹՐՉԱՆՈՒՄ. ԲՈՒՆ ԳՐԻՄ
 ԱՊ. 1880 (ՌՄՀԹ) ԱՆՆՈՒՄԻ, ԷՄ 220—224
 ՀՄԻՆ. ԳՐԵԳՈՐ ԿՐԵՆ-ՄՈՒՄ. ՈՒՆՉԱԿՆԻ
 ԷՄ 504—505.)

Ընթրհալոց այս ապերումն գրութեան թուա-
 կանն առաք առի ետքը, 1161—1162, Գրե-
 գոր Կրեյն ալ, Մ. Ուն հայեցւոյ պատմութեան
 շարունակոյ՞ կը գրէ:

“Այս ածի (1161—1162) տերն Ան-
 տիուրս սր Բրինձ (prince) կոչի եւ անուն
 նորա Սիր Ռեֆնագա (= Renaud), եկն յաւարս
 աջնուային եւ յանհոգս եղեալ իջնեկը յԱլիք-
 սայ՝ երկիրն. եւ ի բերդն Կաթնպեկասի, որ

Ա Երափեմնն Կասուանաննի
 Եւ Կնասասու Սրբոյ Խաչի...
 Կերեսն Եզրոյը Հայրապետի,
 Հայոց Սեփայ Գրեգորիսի...
 Կաթի Ե Կայն Հասնականն:

(ՌՄՀԹ՝ Ռուցակ էՄ. 513—514.)

Ի Կրեյն: Ա. Կայսր Ռեզանդիոյ (1081—1118)

կողի ծով, ասպատակս սփռեր ի շուրջկայ երկիրն, աւար առնելով եւ գերելով զԹուրքմանսն զոր գտանէր ի սահմանսն՝ ունելով ընդ իւր մարդս հազար ընդ ձիաւոր, ընդ ծալուկ ընդ խարուանտա, ընդ հետեւակ,» (Տես Մտթ. Ռոնայեցի տպ. 1869 Երուսաղէմ, էջ 544.)

* * *

Շնորհալուոյն տողերը շնա արժեքաւոր են եւ աշխարհագրական անվիճելի ճշգումիւն մ'ունին, որուն դժբախտաբար ընաւ ուշագրումիւն շեն ըրած անոնք՝ որ ծովըը մինչեւ խարբերդ կամ Երզնի կը տանին:

Իկոնիոյ Սուլթանը Մասուա (1117—1155) կու գայ «Գերմանացւոց աշխարհը» այսինքն՝ Գերմանիկ = Մարաշ: «Աշխարհ», ինչպէս նաեւ «երկիր», բացատրութիւնը նախնիք կը գործածեն բոլոր նահանգ մը կամ գաւառ մը ցուցնելու համար. այսպէս «Մշոյ աշխարհ», «Մշոյ երկիր» ըսուած տան կը հասկցուի Մուշ քաղաքին, կենդրոնին կապուած երկիրը, թրքերէնի մէջ գործածուած մէմլէքէթ բառին ընդարձակ առումովը: — Մասուա Սուլթանը կ'առնու Մարաշի աւանները, «մինչ ի կողմանս Եփրատացւոց», եւ ահա այս կողմերը, Եփրատացիներուն մէջ է որ Գրիգորիս Կաթողիկոս իր շինած «ճովանտն դղնկէն» կ'ելէ, որովհետեւ անտիկ չէր, եւ կ'երթայ կ'ամբանայ՝ Եփրատացւոց ամենէն անտիկ —

բերդը, Հոռմկլայն, Եփրատի ճիշդ արեւմտեան
տփանց վրայ:

Խարբերդ կամ Արղն եւ կամ ասոնց
մէջտեղ գտնուող Ալօլնիւքը, (Ծովքը?) աշ-
խարհագրօրէն բնաւ Եփրատացիներու մասը չեն
կազմած, ո՛չ ալ կրնան կազմել:¹

Գրիգոր Երեցի տեղեկութիւններն ալ չեն
թողուր որ Ասթուղիկոսին ընդդր, * որ կոչի
Ծով՝ Եփրատացւոց սահմաններէն գուրս ելլէ:
Որովհետեւ Անտիոքի (Անտաք, Անթաքէ) լատին
իշխանը՝ Ռընաղտ, կու գայ կ'իջնէ, աւելի ճիշդ
կ'ըլլայ ըսել՝ կ'ասպատակէ, իր իշխանութեան
սահմանակից Ալեքսայ երկիրը, ուր է նաեւ
Ասթուղիկոսին բերդը, * որ կոչի Ծով, : Յայտնի
է որ Ռընաղտ՝ Ծովաց աշխարհը շասպատա-
կեց, որ շատ հեռի էր Անտիոքի սահմաններէն:
Անտիոքի եւ Ծովաց երկրին մէջտեղ մանր
մանր աւատական իշխանութիւններ ու ճորտու-
թիւններ կային:

Ալեքսայ երկիրը ըսուածը Եփրատացւոց
մէջ ծանօթ Տիւլիք կամ Տլուք գաւառն էր,
եւ այս գաւառը՝ Անտիոքի իշխանութեան ո՛չ
միայն սահմանակից այլ նաեւ սահմանին մէջն
էր՝ Անտիոքի զօրաւոր ժամանակներուն: Ա-
արդէն Ռընաղտի արշաւն ու ասպատակումն

¹ Խարբերդ միշտ Ծով է, Ծովաց աշխարհին կամ
երկրին զխաւսը քաղաքն է: Իր կեղծիքն ալ, անշուշտ,
Ծովոյ Ծովքն (= լիճք) է: Այլ շատ հաւանական է որ
Ծովի եւ Ծովի շփոթութեան մ'արդիւնք եղած ըլլայ՝ Ե-
փրատացւոց Ծովին նշանացու մը Խարբերդի կեղծիքն էր:

ալ այն վիճակին արդիւնքն է: Տլուք այն միջոցին ճօսլին (Joslin de Courtenay)¹ Գաղղիացի քաջ իշխանին ձեռքն էր: — ճօսլիններ Անտիոքի եւ Եգեսիոյ ալ տիրեցին:

Թէեւ հեղինակն անձանօթ, բայց գրուածը ծանօթ ընտիր աղբիւր մ'ալ ունինք,² ուսկից բացառիկ ճշդութիւն մը կը բխի եւ Ծովքի աշխարհագրական դիրքը վճռապէս նշանակելու համար ամէն իրաւունք կու տայ մեզի:

«Ընդ այն ժամանակս ազգ Իսմայելեանք... դաւանման բռնացեալ զօրացան յոյժ յելիցն արեւու (= արեւելքէն) մինչեւ ի սահմանս Եփրատայ տիրեալք:... Ար զայնու ժամանակաւ զհոյակապ եւ զամենափայլուչ քաղաքն Եգեսիոյ, որոյ տիրէր աստուածասէր կոմն ճաւսլին, շուրջ պաշարեալ... առին:... Առին [Եփրատը անցան եւ դէպ ի արեւմուտք քալեցին] եւ զքաղաքն Մարաշ՝ Գերմանիկէ, յաշխարհէ մեծին Անտիոքայ, եւ ուշ եդին բնաջինջ առնել զազգ քրիստոնէից:»

«Եւ արդ թէպէտ եւ ընիկ աշխարհէն փտարեալ էին սուրբ հայրապետքն Հայոց, ուր Երիցագոյն ակթոռն էր զառաջինն ի Շիրականն անդ (= յԱնի), բայց զայնու ժամանա-

¹ ճօսլին կամ Զոսլինիչ շատ են. այստեղ յիշուածն է ճօսլին Բ. կամ Պոքր ճօսլին:

² Այդ աղբիւրն է «Պատմ. փարսւց Աբրոյն Ներսիսի Ընորհալոյցն», արձամ զբն մ'արդիւնք, գրուած Յուլիանէ վարդապետի մը խնդրանքով. Սոփեղբի ՃԳ. հասարին 83 մանր էջերուն մջ ամփոփուած է՝ 1854ին՝ Եփեսոսի տիրուն մկ Եղորով:

կաւ զետեղեալ ունէին զկայանս բնակութեան
Տէրն Գրիգորիս՝ տիեզերալոյս եղբարքն Ներ-
սիսիւ (Շնորհալի) յերկրին Անտիոքայ, ի
գաւառին Տլքոյ, Ի ՓՈՔԸԳՈՅՆ ԴՂԵԱԿՆ
ԾՈՈՎ ԿՈՉԵԱԼ: Եւ աղօթէին առ Տէր ապրե-
ցուցանել զնոսա ի չարաթոյն այլասեռիցն եւ ի
մարդադէմ գազանացն: . . . Իսկ ապա տեսեալ
զտկարութիւն զօրութեան մերասեռիցս, եր-
կեան դադարել ի նախանացեալ ԳՂԵԱԿՆ
ԾՈՈՎ, քանզի ո՛չ ունէր այնչափ ամբու-
թիւն, որ եթէ կարող գոյր փրկել զնոսա
յաշխարհակործան բարկութենէն: Վասն որոյ
դէմ եղեալ կամէին իբրեւ ընդ մէջ ծո-
վական ալեաց նանապարհ առնել եւ ան-
ցանել յարեւելս. ահնկալեալ յանդ զօրս
ցեալ յիշխանոն Տանն Վրաց եւ թագաւո-
րին Ափխազաց: Այլ Տէրն գթած, որ միշտ
ձեռնկալու է արդարոց եւ ոչ տայ թոյլ կոր-
ծանել նոցա տնօրինարար ներգործեալ աս-
տուածայնապէս, պարզեւեաց նոցա զան-
մատչելի ամբոցն Հոռովկայ, մերձ առ ափն
աղինաքուղիս զետոյն Եփրատայ, ի ձեռն
աստուածասէր Տիկնոջ քարեքանեալ Կոմ-
սին Եղեսիոյ ճաւաղնին:՝ Որոց անկեալ ի

1 Դիտել կու տանք որ, ըստ Արտակոս պատմի,
արդէն Ծոփքէն՝ Հոռովկայ փոխադրուած էր Աթթաղիկոսա-
բանին բոլոր հարստութիւնը. "ի պահեստի առ բարեմիս
կին", Ծօսլիմի: Այս պարագան ալ կը հաստատէ թէ
Ծոփքը Տլքոյ գաւառին մէջն էր եւ Տլքոյ՝ Հոռովկայի հեռ
Ֆրանկ երկիր մըն էր: Եւ թէ Աթթաղիկոսը կը վտասէր
Հոռովկայի ֆրանկներուն, որովհետեւ անոնք Ռուբինեանց

Նմա ազգայնոց եւ ամենայն զարմիր եւ սպասաւորոց եւ ամենայն լումամբ սրբոյ Աթոռոյն, խաղաղացան անդորրաբար ի կասկածանաց եւ յերկիւզէ շարալուկ բռնաւորացն:» (Տես Սովորք ԺԴ. էջ 45—48):

Այլ անտարակուսելի է որ այս մանրամասն տեղեկութիւններու վրայ Երովքին աշխարհագրական դիրքը կրնանք սրոշել ու վճռել:

Ժող կամ ծովք ըսուածը ոչ թէ է լիճ մըն է կամ Ալուրնիւք մը, այլ բերդի կամ գղեակի անուն. մեր յառաջ բերած պատմական բոլոր վկայութիւններուն մէջ խկապէս Երովք = լիճի գաղափար առող բառ մըն ալ չկայ:

Հետ խնամեցած էին (Հմմտ. ԸՆ. պրց. էջ 180): Կաթնոցիկոսը՝ էթէ Խարբերդի Երովքին մէջ եղած ըլլաւ, որ ոչ-բերանակայներու ձեռքն էր այն միջոցին. շեր կրնար Հոսմիկոսի Հետ յարաբերութիւն ունենալ: Քուզ որ կաթնոցիկոսը միշտ հան էր՝ ուր կը գործուային հայ իշխանները. որո՞ւ այս միջոցին կիսկիւն էր կենդանոց, մաճաւանոց Գուզ Աստիւն երկիրը, կենդան գետուն (Պէհեանի), որուն մասին էին Ընդր եւ Կարմիր վանքերը:

Հոսմիկոսի ալ անքն էր Աստիւն, այսինքն՝ Կաթնոցիկոսարանի վերանուելն (Յ) աստի յառաջ: Ո՛ր միայն Ակոյաւեր եւ Բարսեղ կաթնոցիկոսներ հան Աստիւն ասն մէջ էին, այլ Եսեւ Յաջած հայ իշխաններն ալ, Բուն գարգաւոյ Աստիւն մաս կենդանացած էր: (Ամբաս էջ 91. ան Եսեւ կարգ:)

Ի Զեր Իսթրաբուլի Աղյսմուսարքին մէջ ալ, որուն ընտր սրինակը կիսկիւն կաթնոցիկոս, Կենն կիրակոս ասուա Սոյ մասնակցարանն, բերց կը հասկնայ Երովք:

«Ե. կաթնոցիկոսի Գրիգորիս ցնեաց զՀոսմիկոսին ի Քուանկ իշխանէ միջէ, որուն անուն էր Ղուկին, եւ անոց փոխաց զկաթնոցիկոսարանն. շէ ֆիլիս քոյն թալիք Ես ի Երովքն ԿԱՅԵԱՆ ԲԵՐԴԻ (Աղյսմուսարք. արց. Կ. Պոլիս 1834. հասար Բ. էջ 75):»

Դուօր Կաթնօղիկոսին բերդն է. այս բերդը կամ գզեակը « փոքրագոյն » է եւ ոչ-անասովի Եթէ, զոր սրինակ, Սեւանայ կամ Աղձամարայ կղզիներուն պէս ըլլար, անասիկ կամ գոնէ գծուարամատչելի պէտք էր ըլլար ծովքն ալ. բայց յայտնի է որ ջամնարային է « Կաթնօղիկոսին բերդը » : Արդ այս բերդը Անտիոքայ իշխանութեան սահմանին մէջ, Տլուք զաւասին մէջ է եւ ոչ ուրիշ տեղ մը :

Չնայ գիտեր թէ Դ-Ե է ինչ եղաւ Աթուրն Հասկըզլի փոխադրութենէն անմիջապէս ետքը : Սմբատ սպարապետ կը յիշէ զայն՝ ի կոնից « Իմաստուն եւ սաստկարաշխ » Սուլամն՝ Ալատսինի մէկ արշաւանքին ժամանակ (1216ին) գրաւուած բերդերու շարքին մէջ :

« Այսպէս պարեցաւ անախ (ի Կարուց), եւ երեկ, կառ զՄեղիսինի եւ զԽարրերք եւ զՉմէկամաղքն եւ զԱմիթ եւ զԴ-Ե ի փշ Եթր-ս խալէ, զամենն մէջեց (— միւլք բրաւ, տիրացաւ) եւ կորչաւ զՍուլամնայքն, հայնց որ կրաւ եկաւ Սորայ Սուլամնն Աթմափոյ (— Աթմափոյ) տիրոջ ի յոյն, ու զխարայ իրք առնել խանդարեաց զամենն ու փախցցց » (Սմբատ. էջ 119) :

Բ.

Այս իրողութեան Հայոց հոգեւտես աշխարհագրական ու աշխարհագրագիծը, Հայր Ալիշան միայն խելամուտ է. — « Եր (Գրիգորիս Կաթնօղիկոսի) առաջին նստած տեղն հաւանորէն էր այն Շուրք անապատի վանքը, ուր եւ բարտեղ նստէր հրամանաւ Սեծ վկայասիրին, կամ թէ երբեմն հօս եւ երբեմն ի Կարմիր Վանս նստէին երկօրին հարազատքն, Գրիգորիս եւ Ներսէս, որք երբ ըսեցին Անոյ նորէն նստածին ի Փասարունէ յամին 1125, ելան նկան իրենց

ծննդեան տեղը եւ հայրենի տունը, ի ծով,
 զոր հայրերնին Ապիրատ ամրացուցեր էր.
 իրենք ալ Նորէն Նորագելով՝ հօն հաստատեցին
 քառօրդ դարու մ'ալ Հայաստանեայց տապա-
 նակը. որով հարկ է մեր եկեղեցական ան-
 խարհազրութեան մէջ նշանաւոր կէտ մը
 սեպել զայս, եւ սրբական յիշատակներ
 ալ փնտոել հօն: Այլ դժբաղդարար եւ ոչ
 իսկ տեղն որոշակի կրնամք նշմարել.
 վասն զի թէեւ ինչուան հիմայ կարծուէր թէ
 այս տեղս պիտի ըլլայ խարբերդի եւ Արզնոյ
 միջոց եղած Ծովք լըծին մէջ, որ հիմայ Աեօլ-
 ճիք կ'ըսուի յայլազգեաց, սակայն հին պատ-
 մըաց կարն յիշատակներն, եւ քաղաքա-
 կան փարշութիւնք ժամանակին՝ շնն ներեր
 այսքան հեռու տեղ փոխադրել մեր հայ-
 րապետները եւ իրենց ամոռոր. վասն զի
 եթէ այն (խարբերդու) կողմերն ազատ եւ
 հանգիստ ըլլային Թուրքաց ձեռքէն՝ աւելի
 յարմար եւ աւելի կեդրոնագոյն հայկա-
 կան տեղ մ'ալ կրնային երթալ մեր հայրա-
 պետք, ինչպէս որ փափագէին իսկ, իսկ եթէ
 Թուրքաց իշխանութեան տակ էին, (եւ
 էին հաւատտեսա), չէին կրնար հօն երթալ:
 Արդէն այն սակաւ պատմական յիշատակին, եւ
 նոյն իսկ Շնորհային թէ Ախպասանութեան մէջ,
 թէ Յ) տարի ետեւ Հաւատոյ բանին յիշատա-
 կին մէջ՝ զծով միշտ ԲԱՆԱԿ կ'ըսէ, եւ ոչ
 երբեք լընի նկարագիր կու տայ: Ուրեմն
 այս տեղս իրենց առջի բնակած տեղէն

Սեաւ լերանց վանքերէն՝ շատ հետո շէր. Աթոռն քիչ քիչ կամ իբր սոն առ սոն կը տեղափոխէր. ՀԱՒԱՆՕՐԷՆ ՄԱՐԱՀՈՒ ԵՒ ԱՆԹԱՊՈՒ ՄԻՋՈՑ ՏԵՂ Մ՛ԷՐ. վասն զի հաստատութեամբ կ'ըսուի որ Անտիոքայ լատին իշխանութեան սահմանն էր, եւ ՅԱՏՈՒԿ ԳԱՒԱՆՆԵՆ ՏԼՈՒՔ Կ'ԸՍՈՒԷՐ. եւ տարարին ժողովն Փռանկ իշխանին կալուած էր. դուցէ որ քիչ կէօլճիւկ լճի մը մօտ (կեալուր կէօլճիւկ), ուր հնախօս աշխարհագիրքը դնեն զՏըտք աւանն:

* Թէպէտ բաւական ամուր էր տեղն, այլ ոչ շատ, եւ ոչ ալ ընդարձակ, վասն զի փոքր դղեակ կոչուի. այլ այն ատեն իրենց համար յարմար եւ շափաւոր երեւցաւ. իսկ մեզ համար շատ ցանկալի է հետարննութիւն թէ՛ այս տեղոյս եւ թէ՛ բոլոր Աեաւ լերանց բազմաթիւ վանօրէից, որք ժԱ — ժԳ դարուց Հայոց ամենէն սրբազան եւ գիտնական դագարքն էին. եւ որոց վրայ այսօր թանձր վարագոյր մը քաշուած՝ կը ծածկէ, ո՞ր գիտէ որպիսի եկեղեցեաց եւ շինուածոց նշխարքներ, ո՞րքան յիշատակաց արձանագրութիւն, եւ հռչակաւ անմահանալի անձանց, մոռացեալ մահու քարեր,» («Շնորհալի եւ պարագայ իւր» էջ 95 — 97.)

Ալիշան շատ լաւ կը ճշդէ Երոզքի աշխարհագրական մերձաւոր դիրքը «հաւանօրէն Մարաշու եւ Անթապու միջոց տեղ մը», Այն առիւրը, զոր ես նօսրագրեցի, հաւանա-

կանութենէ մ'աւելի ամուր կռուան կ'ընծայե
իւր խորհրդածութիւններուն, Շնորհաբոյ սա
տողերուն մէջ

Եկեալ յաշխարհ Գերմանացոց
ատեալ զաւանս քաղաքայնոց
մինչ ի կողմանս Եփրատացոց

զծուած սահմանը, որուն մէջն է Կաթողիկոսին
բերդը՝ Ծովք:

Խարբերդի Կէօլճիւքը:

Ա.

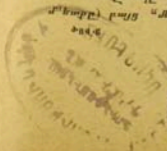
Սրուանձտեանց՝ առանց տալու Ալիշանի
անունը՝ կը հերքէ անոր ճիշդ ցուցմունքը, բոլո-
րովին մէկդի դնելով թէ Շնորհալինն սողերը,
թէ Սոփերքի յիշատակարանը, ինչպէս նաև
Ալիշանի քաղաքագիտական գիտադութիւնները:

Ըստ Սրուանձտեանցի՝ Ծովք կամ Ժով
կամ Ծովիկ՝ Արդնու եւ Մալաթիոյ լեռանց
մէջտեղ կը գտնուի (Թորոս Աղբար, Հտ. Ա.
Յառաջաբան) եւ խարբերդի գաւառին մէջ
ամենէն նշանաւոր վայրն եւ վանքն է Ս. Մշան
Ծովքին կամ Ծովք-Գղեկին, ուր Շնոր-
հալից շնորհքներով զարգացեր է մեր Ս. Ներ-
սէս Շնորհալին, որ այժմ աւերակ է, անբնակ
եւ մեր Թորոս Աղբար հաւքին բնակավայր:
Ութն ժամ հեռի է Ծովք խարբերդէն գէպ
յԱրեւելեան հարաւ, Տիգրանակերտ գնալու
ճամբուն բերանը: Սոյն գծով կ'երկարին լեռ-
ներ գէպ ի Մալաթիա, որոյ զօտւոյն վրայ

կ'իյնան պարկառ եւ գուճախ: Ժող լերանց
 վրայ եւ լերանց մէջ խնկամանի մը կը
 նմանի բաժակաճեւ. ջուրը վճիտ, այլ քիչ
 մը լեղի. նաւակով չորս ժամ կը տեւէ իր եր-
 կայնքն եւ 1 ժամ լայնքը. իսկ խորունկ տեղերը
 մինչեւ 170 գրկաչափ է. ջրերը թէ իր մէջէն
 կը բղխին եւ թէ շրջապատող լեռներէն կը
 թափին. Ժողը կամ կէօլճիւք գեղը շինուած
 է Ծովքին հարաւային ափը, զարդարուած
 ծառատունկերով, ճիշտ իւր հանդէպն է կղզին
 կամ գղեակը, որ նախ թերակղզի է եղած կից
 այժմեան գեղին՝ ցամաքէն. բայց երբ հետզհե-
 տէ ջուրը կտրեր է ցամաքին պարանոցը, գղեակի
 բնակիչքը դուրս ելեր են եւ հաստատուել են
 արդի կէօլճիւք գեղը. ամէնքն ալ հայ են: Ծե-
 բունիք կը պատմեն թէ իրենք ծնած են ի
 գղեակն եւ մկրտուած ի Ս. Նշան: Հազիւ
 50 տարի կայ այս փոփոխութիւնը: ... Նաւա-
 կով քառօրդէ մը հասանք ի կղզին, որուն հա-
 բաւային մասերը լափեր է ջուրն. այս քարին
 վրայ կը մնան որմունք փլած տաճարին Ս. Նշա-
 նայ: ... Ծոփաց հոչակաւոր գղեակն եւ իւր
 Ս. Նշանայ վանքն ծովակուր եղած լինելով, մեր
 տեսած բեկորներն ալ պիտի ծածկուին ջրով եւ
 անհետանան ընդ փոյթ, զի ջուրերը օրէ օր
 կ'աճին եւ կը բարձրանան. իսկ եթէ վտակներ
 հոսեցնեն ծովէն, մեծ գանձեր պիտի բացուին
 մեզ այն ջրոյ տակէն:

1 Վտակը (— ջրանցքը) բացուած է, (տես քիչ
 քանակը) բայց «մեծ գանձեր» անշուշտ պիտի չբացուին:

A II
 33474
 12040

Աէօլճիւկ գիւղն է հայարնակ եւ բնակիչք կը կոչուին «Ծովեցի»։ Կար եւ մի գիւղ լծակիս մօտ քրդաբնակ, զոր կ'անուանէին «քիւրտ Աէօլճիւկ»։ Իսկ հայարնակն «Կալուր Աէօլճիւկ»։

Աէօլճիւկի եկեղեցին շինուած է Ս. Նշան անունով. ունին եւ մաս մը Ս. Նշանէն, առ որ ուխտաւորք կը դիմեն շրջականերէ. բայց անշուշտ Շնորհալոյ Ընդհանրականին մէջ յիշատակեալ Ս. Նշանը Եթովոյն հետ փոխադրած էին ի Հոռովկայ։...¹

1 Խարբերդի Աէօլճի-ի, Կաթողիկոսարանի, Աւանոյ Ս. Նշանի եւն մասին, նորագոյն տեղեկութիւններ առնելու համար գիմեցի մեր Սիրելի եղբօր եւ Երարկիրի Առաջնորդ Տ. Մուշեղ Աւարդապետին, որ անձամբ այցելած եւ հետաքրքրուած էր Խարբերդի Ծովի հին եւ արդի վիճակին։ Իր նամակին (1902, Մարտ 17 թուակիր) հասուածները բառ առ բառ կը գնենք։

— Ծովք Խարբերդի քաղաքէն 6 1/2—7 ժամ հեռի է, զէպի Զնբուշի ճամբուն վրայ. Ծովքի մէկ ու կէս երկու ժամ Պեացած Զնբուշի ճամբան զէպի աջ կը ծախ ու կ'երթայ։

— Ծովքի մէջ այժմ գտնուած կղզին, ի հնում կղզի եղած չէ բնու։ Ընդ հին գիւղին աւերակներուն մէկ մասն է, ջուրէն դուրս Պեացած։ Ըյժմու գիւղը 80—100 տարւան չէնք մըն է։ Հետեւարար այդ կղզին յետոյ մեացած է, երբ ջուրերն սկսած են տարածուիլ։ Ընում թեան մէջ այդ տեղ կղզի չէ եղած բնու։ Եւ ժողովուրդը կը հաւատակ, թէ երբ տակաւին գիւղը բոլորովին այդ հին տեղէն չէր փոխադրուած՝ այժմու տեղը «Ընծնուդ բլուրի ծնկներուն վրայ, այդ հին գիւղէն կարելի է եղեր միով երթալ մինչև հանդիպակաց կողմը «Ղուկասու ետցի» (այժմ Աեւգուա էրինլիք) կոչուած եղերքը։

Ծովքին չեքը հեռոցհեռ շաացած են, ու Ծովքը իր անկողինը ընդլայնած է։ Ըյս ընդլայնումը կը շարու-

Նայելով պատմութեան մեզ աննդած-
ներուն, տարակոյս ունեցած են ոմանք թէ՛
Շնորհալոյն հօր Ապիրատ իշխանին կառուցած

նահուի մինչև այսօր, եւ տեղական կառավարութիւնը
տեսնելով, թէ ջրերու այդ յաջորդական կուտակումը կրնայ
փութեղաւոր ըլլալ մտակոյ գիւղերուն եւ արտերուն,
Արղընի մասէնի կողմէն ջրանցք բացած է, ուրկէ կը թա-
փի Ծովքի աւելորդ ջուրը:

— Տեղական ժողովուրդը կ'ըսէ թէ իրենց գիւղէն
աւելի վար ուրիշ կղզի մըն ալ կայ, երբեք թերակղզի,
բայց ջուրերու վերջին կուտակումները անոր ալ պարանոցը
կտրած, եւ այժմ կղզիի վերածած են, այդ պատճառ այդ
կղզին ալ այսօր կը կոչուի «կըյրած» (= կտրուած, բաժ-
նուած):

— Ծովքի այժմու երկարութիւնն է նաւակով
6 ժամ: Իսկ լայնքը տեղ տեղ $1-1\frac{1}{2}-2\frac{1}{2}$ ժամու տեւո-
ղութիւն:

— Այժմու «Աեօճիւկ» գիւղին առջև դանուած,
ու Ս. Նշան անունով ծանօթ կղզին աւերակներու կոյտ
մըն է. կան սրբատաշ քարեր. շէնքին զանազան մասերը
(որմերու) կը ցուցնեն թէ քարուկիբ եղած են: Տեսնուած
որմերը կը ցուցնեն թէ այդ շէնքը Եկեղեցի մը եղած է,
գիբքով ու երկայնութեամբ փոքր, եթէ անոր մասերը
ջուրին խորը շէն թաշուած:

— Այդ կղզի կոչուածին մէջ գղեակի աւերակներու
հետք չկայ բնաւ, եւ շեմ ալ յուսար որ գտնուած ըլլայ:

— Կաթողիկոսարանի հետք չկայ բնաւ, եւ ոչ իսկ
նշան: Զանազի տեղացիներէ քիչ մը ծանօթութիւն քա-
ղել այդ անցեալի մասին, բայց շաջողեցայ: Ա'ըսէին թէ
շատ մը ձեռագիրներ ունէին կանխաւ, որոնց մէջ, այդ
անցեալին պատմութիւնը գրուած պիտի ըլլայ եղեր, բայց
իրենց գիւղացիներէն մին, այդ ձեռագիրները թաղեր է
եղեր, ու հիմա մարդ տեղեկութիւն չունի թէ ո՞ր թա-
ղած են անոնք: Ձեռագիր աւետարան մը գտայ միայն,
որուն մէջ «Ծովքի հետ յարաբերութիւն ունեցող մասը
սա էր, թէ այդ կողմերը կը յիշուի «արդեւանայ ուխտ» մը
եւ Յովհաննէս Եպիսկոպոս մը, որ «ներքին Ծովուցն
պաղին կ'որոշէ:

գղեակն, կամ Գրիգորիսին ու Ներսիսին ծնած վայրն եւ կաթողիկոսական աթոռն՝ չլինէր այս Ծովք-Գղեակ. այլ զանազան յիշատակներէ եւ պարագաներէ կը հետեւցընեն թէ՛ Ապիրատին կամ Շնորհալուոյն Ծովք-Գղեակն պէտք էր գտնուիլ Մարաշու Սահմանին մէջ եւ Սեաւսուրբ լեռնէն հեռու չլինէր. կամ գտնուելու է Ճօսլիններու երկիրներուն մօտ եւ այլն:

Սակայն ինչպէս յայտնի է, Մարաշու քովեր լիճ կամ Ծովիկ չենք ունեցած եւ չունինք. իսկ Խարրերդի այս Ծովիկը խիստ մօտ է Սեաւ լեռան. զի Սեաւ լեռն է Աղճատաղ, որոյ վրայ գրած ենք Թորոս Աղբօր Ա. մասին մէջ, Մաւթիոյ հետ: Աղճատաղին մէկ ծայրն կը վերջանայ Եազի-Խան ըսուած ընդարձակ ու ամայի գաշտավայրը եւ Եազի-Խանն Եփրատով բաժնուած է Խարրերդէն: Մեր այս Ծովք ունի կարճ գծերով ճանապարհներ Սեւ լեռան հետ հաղորդակցելու, ալ աւելի կարճ Հոսովլային հետ, միօրեայ գնացիւք: Աղճատաղը երկարօրէն

Այդ յիշատակարանէն կրնա՞ք եզրակացնել, թէ կանխու Ծովքը Կէրէն եւ հակառակէն Քէրէն կամ արդե՞ն բաժանուիներ ունէր:

— Այ՛որ այդ գիտութեամբ եւ արուեստականօրէն ձեւացած կողիին տնու՛ր՝ նոյն աւերակ գիւղին մէջ գտնուած հին եկեղեցիէն (— Ս. Նշան) առնուած կ'երեւի: Աւանկոյ Ս. Նշանի մասին տեղացիք ոչ տեղեկութիւն ունին եւ ոչ գաղափար: Գէթ այս եղած է մեր հասարակ, մեր այնքան նուրբ պրոպագանդայի միջոցին:

— Ստաց չեմ գիտեր թէ Ծովքը Պէհմէնիէն սրբան հետ է: Հասանական է որ առնուալն 15—20 ժամ մը հեռու արութիւն ունենայ:

կը ձգի մինչեւ Մարաշ, քեսուն՝ որ մօտ է Մարաշին, հեռի չէ խարբերդէն, եւ զարմանալի չէ թէ Մարաշի տիրապետողաց սահմանն հասած լինի երբեմն մինչեւ մեր Ծովքն: Նոյն իսկ խարբերդը շատ յարաբերութիւն ունեցած է իրրեւ մերձաւոր Ալիէկիոյ եւ խաչակիր պետաց հետ, մինչեւ իսկ Եգիպտոսի Սուլթանին, Հալէպի ամիրայից եւ փրանկ իշխանաց, Անտիոքի եւ Եգեսիոյ տիրողաց հետ. ուրեմն կրնար խառնուիլ մեր Ծովքն յիշեալ տեղերու եւ տիրողներու անուանց հետ:

Ինչպէս կրնայ տեսնուիլ Մատթէոս Ուռհայեցւոյ պատմութենէն, եւ ուրիշ կողմով ալ նկատելով, Արեւելեան հիւսիսային եւ Արեւմտեան եւ հարաւային Հայոց հետ հազորդակցելու մեծ յարմարութիւն ունէր այս տեղ: Իսկ զղեակն՝ շինուած է իրրեւ ամուր դիրքի մը եւ սպասով տեղը, պարսպեալ չորից կողմանց պարուրածեւ լեռներով եւ ջրով պատեալ, ինչպէս էր դիրքն Աղթամարայ իւր բերդով եւ տաճարով, յետոյ երկոցունց ալ ցամաքը կտրուած, զղեակն կործանուած, թէպէտ Աղթամարն մեծաշէն եւ հոյակապ կը կենայ իւր տաճարով, եւ անհամեմատ է Ծովն Ծովկիս, Ժայռն Ժայռիս: Այսպէս շատ բերդեր եւ զղեակներ կան երէք կողմէն ջրով պատեալ, որ ի հնումն զօրաւոր կը համարուէր, եւ հօն կ'ապաստանէին իշխանաց քով՝ մեր եկեղեցական հովուապետք եւս: Աստեստելով հանդերձ՝ դիրքին էր վայելել պաշտպանութիւն քրիս-

տանեայ իշխանաց, որ մօտ էին. աստի Անաւ
լերան կրօնաւորաց եւ կրօնաստանաց այց առ-
նել զիւրին էր նոյնպէս (Թորոս Աղբար, Հատ.
Բ. էջ 95—101):

Արուանձտեանցի տեղագրական տեղեկու-
թիւններն ու զիտողութիւնները արժէք մը
պիտի ունենային եթէ երբեք ենթադրութիւն-
ներու եւ յարանուանութիւններու մնար խըն-
դիրը: Յորչափ Շնորհային, Ծովքի ծնունդը, իր
հարազատ գրչով՝ Իկոնիոյ Մասուտ Սուլթանի
արշաւանքին սահմանը կ'որոշէ Մարաշի աշխար-
հէն «մինչ ի կողմանս Եփրատացւոց», եւ
այս արշաւանքի նկատմամբով «հանուրց Հայոց»,
հայրապետը կ'ելլէ «ի ծովանուն զղեկէն»,
եւ ջորչափ Սոփերքի թանկագին տեղեկութիւն-
թիւններուն համեմատ, այն ատեններ (զայնու
ժամանակաւ) Պահլաւունիք՝ «Տէրն Գրիգորիս
տիեզերալոյս Եղբարքն Ներսիսի», իրենց բնա-
կութեան տեղը, կայանքը հաստատած էին
«յերկրին Անտիոքայ, ի գաւառին Տլքոյ,
ի փոքրագոյն զղեակն Ծով կոչեալ», բոլոր-
ովին աւելորդ է մինչեւ խորրեբդ երթալ:

Ինչ այս ակնյայտի վկայութիւնները,
կարելի է մտածել թէ Շնորհալոյ պէս
փափուկ սրտի մը չիտուէր Խարբերդի ծո-
փին այնչափ գեղեցիկ դիրքն ու տեսքն եւ
մենք հիմայ շունենայինք քանի մը վիպա-
սանական տողեր Ս. Հայրապետիս օժուն
գրչէն: Ինչպէս պէտք է ըստատրել մա-
նաւանդ գոնէ Խարբերդ անուան զանցա-

ոութիւնը: ծովաց աշխարհին այդ նշանաւոր քաղաքը՝ գոնէ անգամ մը յիշուելու չէր ծովքի դիրքը որոշելու համար. Շնորհալին որ այնչափ ճշգութիւն եւ մանրամասնութիւն կը սիրէ իր վեպասանութեան մէջ, կարելի է մանաւանդ որ այնքան ստուգապատու՝ կենսագրող մը (Յոսեփի մէջ), երբ ընդհանուրէն կը մասնաւորէ իր աշխարհագրական տեղեկութիւններն եւ գիտել կու տայ նախ Երկիրը (Աստիօք), ետքը Դաւաոր (Տլուք) եւ վերջապէս փոքրագոյն դղեակը (Ծով), կարծես համակենդրոն երեք շրջանակներ գծելով, այսպիսի պատմագիր մը, կարելի էր որ զանց ընէր այս «Ծով՝ լեբանց վրայ եւ լեբանց մէջ», Ասի կը նշանակէ որ յիշատակագիրը շատ լաւ կը ծանշայ, շատ լաւ գիտէ Ծով կոչուած փոքրագոյն դղեակին աշխարհագրական դիրքն ու տեղը:

Բ.

Սրուանձտեանց, սակայն, իր տեղագրական գիտողութիւններուն մէջ քանի մը կարեւոր կէտերու վրայ ծանրացած է.

1. «Մարաշու քովեր լին կամ ծովիկ շինք ունեցած եւ շունինք»: Ասի պարզապէս Ծովք կամ Ծով կոչումէն յառաջ եկած նախապաշարուժ մ'է: Յառաջ բերուած վաւերական աղբիւրներու մէջ իրական Ծովի գաղափար առող շեշտ մ'իսկ չկայ: Ասկից զատ՝ պատճառ մը չկար որ եթէ «Ծով կոչեալ» գղեակը ծո-

վաւ = լճի մը մէջ էր, գոնէ կղզի, կղզեակ
բառերէն մէկով կամ միանգամայն երկուքով
չցուցուէր փոքրագոյն գղեակին հաստատուած
կէտը: Աղթամար, զոր Սրուանձանանց բաղդա-
տութեան գրած է Ծովքի հետ, կրնանք աւել-
ցընել նաեւ Սեւանը, ասոնք միշտ կղզի, վանք,
անապատ կոչուած են: Բայց Ապիրատին շինած
կամ վերանորոգածը ոչ կղզի էր ոչ ալ վանք
կամ անապատ. այլ բերդ մը, գղեակ մը, որ
ժամանակի մը համար պատսպարան եղած է
«հանուրց շայրց», կաթողիկոսական Աթոռին:
Եթէ վանք կամ անապատ եղած ըլլար, գոնէ
Սեւա լիւրան աւերակ վանքերու շարքին մէջ
տեղ մը գրուած պիտի ըլլար մանաւանդ իբր
կայանք գրասէր, ուսումնասէր կաթողիկոսի եւ
Շնորհալուոյ պէս Աարդապետի մ'ատեն:

Տլուք գաւառին փոքրագոյն գղեակը, ըստ
ամենայն հաւանութեան, քովը կամ մօտերը
գտնուած լճակի մ'անունով կոչուած ըլլայ
Ծով: ¹ Եջիսարհագրութեան մէջ շատ սովորա-
կան երևոյթ մ'է այս. շատ մը քաղաքներ ու

¹ Եւ իրաւի Ս-ճ ունէր Հովտի մէջ ոչ-իրական
Ծով (= Ըակ) մը, զոր հեռզհեակ ցամբեցընելով մշա-
կելի հովտի մը վերածած են գիւղացիք. այս Ծ-՛նչ կը
գոյանար Սօփի լեռներէն ձիւնհալի տակն եւ ամառն կ'ամ-
փոփուէր: Դեռ հիմայ ձիւնհալը այդ երևոյթը կու տայ,
կարնոյ Ծովակին պէս, զոր կը յիշեն նախնիք, բայց սու-
գիւ այսօր Ծովակ չունի կարին, այլ շուք մը կամ Էջ մը,
լճացած զուր մը կարնոյ քաղաքին հիւսիսային կողմը:

Ե. յնպէս որ Ս-ճ եւ Ծ-՛ լ բառերուն մէջ կը թեւա-
գրուի՞մ խնամութիւն մ'ալ տեսնել եւ բսել թէ Ս-ճ
ազաւազուիմ եղած ըլլայ Ծ-՛ին, եւ կամ թէ Ս-ճ եթէ

գիւղեր իրենց գիրքը լաւ շեշտող սեւէ՝ պարագային կը պարտին իրենց անունները. Զորօրինակ, քանի մը հաս յիշելու համար, Գուին կը նշանակէ Բլուր, որովհետեւ Բլուրի վրայ կամ քովը շինուած է Երասխի հովտին մէջ: Մեծամօր կը նշանակէ Մեծ Ճահիճ (= մօր), թէ գետի եւ թէ՛ ճահիճի անուն մ'է: Տարուս (= Տօրուս) կը նշանակէ ցուլ, որովհետեւ շատ ցուլ (taureau, buffle, boeuf) կը գտնուի Արագւնուս (= Թարսուս Չայը) եւ Պիռամուս (= Ճիհան) գետերու կազմած գելթային վրայ. Տօրուս, որ նոյն իսկ իր ցուլ թարգմանութեամբն ալ յիշատակուած է Փ. Բիւզանդի մէջ.¹ —

լաւ հին կոչում մ'է, նախնիք Ծ-Վի հեռ նոյնացուցած բլան: Ամեն պարագայի մէջ Ս-Քը եւ Ծ-Վը իրարու միացնող աղերս մը կոչ:

Ծ-Վի (= ըակ) փոխարեքու թիւն մըն ալ կոչ անպատմաւ Շնորհաւոյ սու տողերուն մէջ:

«Որ ի ծովին յայն (= Ծովք գղեկ) պատահեալ

ի տեսարանն իւր շ-Վ-շիւլ» (Շնորհալի էջ 554):

Թեեւ մութ տող մըն է «ի տեսարանն իւր ծովացեալ», բայց միշտ Ծ-Վին այսինքն՝ ընցած կամ ծովացած ջուրին գազափարն է որ կը թելադրէ զայն: Շնորհաւոյ կենսագիրն ալ նոյն կերպով թելադրուած է. «Վասն որոյ զէմ եղեալ կամին իրրեւ ըտ զի շ-Վ-շիւլ — լիւր շ-Վ-շիւլ եւ անցանել ընդ արեւելս» եւ այլն (տես վերագոյն էջ 11):

¹ «Յակնադրերն ի ներքոյ ուրբ-ընդ մհհեմտանգւոյն Հերակիւայ, որ կոչ զէմ յանդիման լերինն մեծի, որում Յիւլիս անուանեալ կարդան» (Փ. Բիւզանդ, Գ. 14: ՀՄԳ. նաեւ անգ 7, 8):

Հմտաւ. «Cilicia mot qui paraît dériver de *καίλι-κος*, et fait allusion au buffle ou boeuf, symbole de Tarse, métropole de la province. Le buffle,

* Շինեցին եւ ինքեանք (= Ջաքարէ եւ Իւսնէ) գիւղ մի մերձ ի Ծովակն փոքրագոյն՝ անհնարին խորութեամբ, եւ անուանեցին զգիւղն յանուն ծովակին ՏՋԻԿԵԾՈՎ, քանզի բազում մօրասէր եւ աղմասէր սողունք կային. (Կիրակոս էջ 112): — Այնթամպ, որ եթէ գիցարանական ծագում մը չունի, ըստ աւանդութեան աղբիւրէ (ջերմ-աղբիւր) առած է իր անունը, որ նախ բերդի ու ետքը քաղաքի անունը եղաւ: — Տլուք, գիցարանական ծագում մ'ունի եւ ինչպէս պիտի տեսնենք, Արամազդի մակդիրն է: — Սիւսի լին. Տօրոսի այն շղթան, որ մթին կամ սեւ հող ու ժայռ ունի եւն եւն եւն՝ բիրաւօրնէր:

Հետեւաբար կարելի չէ պնդել թէ Տլուք գաւառի փոքրագոյն գղեակը՝ Ծով կոչուած ըլլալու համար՝ անպատճառ պէտք է որ ծովու (= լճի) մը մէջ եւ մանաւանդ Խարբերդի կէօլճիւքի (= լճակ) մէջ գտնուի: Այսպիսի արամաբանութիւն մը շատ տարօրինակ է:

dès les temps antiques, abondait en Cilicie, surtout dans le delta formé par les eaux de Cydnus et du Pyram, où on le trouve encore aujourd'hui à l'état sauvage. (V. Langlois VOYAGE DANS LA CILICIE p. 4.) — Հաւանաբար Տօրոս — զուր կոչումը առած ըլլայ Ասիոյ պրդ ահագին լեռնաշղթան՝ նոյն իսկ իր նստաւածքէն որ հսկայական ցուլի մը տպաւորութիւնը կ'ընէ կարծես: — Հոս կրնանք յիշել Cilicieէն աւնուած Ciliceն, մագեղէն սեւ ապրանքը, որուն գետ ընտրը կը շինեն Այնթամպ լազնակներ (= մութաթի) եւ վաշկատուն ցեղեր կը գնեն վրան շինելու համար որոնք կը յիշեցնեն զՎրանս կեղարուս Իւսն եւ Գիւղի:

2. *Իսկ Խարբերդի այս ծովիկը, կը յարէ Յրուանձտեանց, խիստ մօտիկ է Սեաւ լեռան. զի Սեաւ լեռնն է Աղճատաղ:...

Մեր այս Ծովք ունի կարճ գծերով ճանապարհներ Սեւ լեռան հետ հաղորդակցելու, ալ աւելի կարճ հոռովկային հետ, միօրեայ գնացիւր.՝ եւն:

Գծրախտարար Յրուանձտեանց պատած ու աչքով շէ քննած կիլիկիան, Եփրատացիքը, հետեւարար այս երկիրներու մասին իր խօսքերը վերապահութեամբ միայն կրնան յարգուիլ:

Աղճատաղ (= Սպիտակ լեռ) ոչ թէ ամբողջ Սեւ լեռնն (= Գարատաղ) է, այլ Սեւ լեռան գօտիներէն մէկը:

Սեաւ լեռ կամ Սեաւ լեռինը՝ Տօրոս լեռնաշղթային այն օղակներուն մէջ է, որ կիլիկիոյ հիւսիսային-արեւելեան գիծերուն վրայ կը լեռնանան ու կը դաշտանան Անտիտօրոս անունով: Անտիտօրոսը իր արեւելեան-հարաւային գօտիներով կը միանայ Ամանոսի, Տօրոսի մէկ ուրիշ գծին հետ: Այս դիրքը շատ որոշ է: Գիտեցէք վարպետի մը ձեռքէ ելած քարակտի վրայ իսկէնտերունի ձօցը:՝ Ծոցին հարաւային կողմը՝ իսկէնտերունի վրայ բար-

1 Կ. Շքլու մերդեր, իր Un Empereur Byzantin գործին մէջ (էջ 212) գրած հիւսիսային Եսորիքի քարտեսին վրայ շատ ճիշդ լեռնադրած է Բմանոսը կամ Սեւ լեռը, Բմանոս որ կիլիկիան կը զստէ Եսորիքէն (տես ա՛յլ, էջ 160):

ձրացող եւ դէպ ի ներսերը տարածուող բարձունքները, որոնց մէջէն կը կտրէ կ'անցնի մեծ խճուղին, Ամանոսի (= Սեւ լեռան = Աեա-վուր Տաղը) գրունքը կը կազմեն: Ծոցին անմիջապէս արեւելեան կողմը եւ դէպ ի հիւսիս բարձրացող լեռնային մութ գոտիները, Սեւ լեռ, Սեաւ լերիներ կը կոչուին եւ հիմայ թրքերէն Աեաւլուր տաղը, այսինքն՝ Հայոց լեռ կամ Հայլեռ. կոչում մը, զոր ես ըսեցի Հասանակլիի գեղին մէջ՝ 1893ի Յուլիս-Օգոստին, ճամբորդութեանս միջոցին:¹ Սեաւ լերիներ պաշտօնա-

1 Ընթրհարցոյ տողերէն ալ բաւական որոշ սահման մը կրնայ գծուիլ: Ախպասանիէ ետքը թէ ինչպէս Գրիգոր Ախպասեր Եղիպտոսէն վերադառնալով ուղղակի Սեաւ լեռը գնաց.

Զօթեանոք զանց տրարեալ

Մինչ ի Տարսուս լեռուն հասեալ.

.

Ի վոյելուչ յայն վայր եկեալ

Հովտապետին ըզոգնացեալ.

Ի Սեաւ Դին լեռան անուանեալ.

Ուր են հոգիք լուսաւորեալ:

.

Ի մջերկրեայս անդուստ փոխեալ.

Որ ելէր-տոյ Դէր՝ որ-լոյն-լ.

Բազաք քիսան իմն անուանեալ.

Յոր հուպ է վանք կարմիր կոշեալս

(Ը. Ախպ. էջ 548-549).

Ըստ այսմ կարմիր վանքը, Սեւ լեռան նշանաւոր մենաստանը, քեանի (= Պէհլեանի), որ Եփրատի մէկ ճիւղին վրայ, շատ մտախէ է: Եւ Սեւ լեռը, որ Ամանոսեան գոտիէն դէպ ի արեւելեան հիւսիս կը տարածուի բուն Աեաւուր տաղին (Հասանակլիի ուղղութեամբ), Սոֆ, Տիւլիք, Հուսկլայ մինչեւ Պէհլեանի իրարու կը շղթայէ: — Գիտեիլ տանք որ Հասան-Պէլի, շատ նոր անուն մ'է. հին

պէս ծէպէլ ի պէրէքէթ՝ կը կոչուի հիմայ՝
համանուն սաննագի անունով:

Տօրօսը այնչափ անուններ ունի որչափ իր
գօտիները: Սեաւ լեռները, կ'երկըննան կը տա-
րածուն գէպ ի Մարաշ, Այնթապ եւ Այն-
թապի ճիշդ հիւսիսային կողմը Մոֆի եւ Տլուքի
բարձունքներն ալ գրկելով կ'անցնի մինչեւ
Եփրատի եզերքը, Էհնէշ, Հոսմիլայ, Բուն Սեւ
լեռը գոնէ իր եթէ ոչ ամբողջովին մէջ,
գոնէ գրեթէ-ամբողջին մէջ Կեսալուր Կապուր
ըսուածն է: Իսկ Տլուք, որ շատ կարեւոր տեղ
մ'ունի մեր ճշգրտած աշխարհագրական դիրքի
վրայ, իր անունը անվթար պահած է մինչեւ
հիմայ՝ Այնթապի հիւսիսային բարձունքներու
մէջ: Տօրօսի այն մասերը, որ այլեւայլ դիր-
քով շղթայուած են Սեւ լեռն, կ'ըսուին
Բիրտ-Կապուր (= քրդաց-լեռ), Գարատաղ
(= Սեւ լեռ), Ազնա-Կապուր (Սպիտակ-լեռ) եւն:

Յայանի է որ Ազնա-Կապուր չի կրնար
Սեաւ-լեռ ըլլալ այնչափ որոշ բաժանումներու
եւ կոչումներու մէջ:

անունը չեմ կրցած ճշգրտել. շուրջմասի ունի վանքերու
եւ ամրոցներու ցրիւ ցրիւ աւերակներ. ասոնցմէ մին Հ-
աւարէյէնէ՛ հիւսիսային Արեւելեան կողմը, պարակներու
մէջ, կ'ըսուի Ղարա Վէնք. Ղարա (= Սեաւ), Վէնք
(= Վանք): որ սիրուն հակադրութիւն մը կը թելադրէ
ինձի Կարմիր-Վանքի հետ: Սեաւ Վանքէն զոր ոչխունեցի
1893, Օգոստ. 31, Շարաթ որ մը, Եկեղեցին միայն Քա-
ցած է իր աւեր ու ամուր պատերով:

Ի ճեպէլիպէրէթ կը յշտմակե առատ, որ հնեալ
լեռ: Կը յիշեցընէ սաղմօսը "լեռան պարտա, լեռան
մածեալ":

Սրուանձտեանց զիտել տուած է որ խար-
բերդի Ծովքը «ունի կարճ գծերով ճանա-
պարհներ Սեւ լերան հետ հաղորդակցելու,
ալ անելի կարն հոռովկային հետ, միօրեայ
զնայցիք», եւն: Սրուանձտեանց չէ տեսած
Հոռովկայն, ես ալ խարբերդի Ծովքը չեմ տե-
սած. բայց Հոռովկայ երեք անգամ ուխտաւոր
եղած եմ Այնթապէն. վերջինը (1889)¹: Արդ՝
Այնթապէն Հոռովկայ նիշդ մէկ օրուան
նամբայ է. չեմ գիտեր թէ ինչպէս կրնայ
խարբերդի Ծովքէն ալ նոյնպէս «միօրեայ գնա-
ցիք», անելի կարն ճամբայ մ'ըլլայ: Գոնէ իմ
քննած ո՛ր եւ է քարաէս՝ այդպիսի կարն ճամբայ
մը չեն գծած Կէօլճիւքէն — Հոռով-Ալայ. ընդ-
հակառակը շատ անելի երկար ճամբայ մը:
Ասկից զատ խարբերդ եւ իր Ծովքը եփրատի
արեւելեան կողմն են. մինչ Տլուքի ԾՈՒՂ կո-
չուած փոքրագոյն գղեակն Այնթապի հետ՝
Եփրատի Արեւմտեան կողմն են:

3. «Ինչպէս կրնայ տեսնուիլ Մատ-
թէոս Ուռնայեցոյ պատմութենէն, եւ ու-
րիշ կողմով ալ նկատուելով, արեւելեան
հիւսիսային եւ արեւմտեան հարաւային
հայոց հետ հաղորդակցելու մի՞ յարաբե-
րութիւն ունէր ԱՅՍ ՏԵՂ. (= այսինքն՝ խար-
բերդի Ծովքը): Մատթէոս Ուռնայեցոյ տե-
ղեկութիւններն, ընդհակառակը բնաւ նպաս-
տաւոր չեն. որովհետեւ Ուռնայեցին միշտ կը
զբաղի Միջագետքի, Ասորիքի, Եփրատացոց եւ

¹ Տես ետքը. Հոռով-Ալայ, Ծանօթ. 7:

Պաղեստինի դէպքերով: Մանաւանդ Ուրֆայի եւ Այնթապի ուղղութեամբ Եփրատի Արեւելեան ու Արեւմտեան կողմերուն պատմութեամբ մանրամասնօրէն զբաղած է Ուռհայեցին:

Քաղաքական գործերը, մանաւանդ այդ աւատական դարերու մէջ, կրնային առաւել կամ նուազ շրջանակներու վերածուիլ շուտով եւ այսպէս ոչ միայն խարրերդ, այլ նոյն իսկ Քիւղանդիոնի կայսրները, Եգիպտոսի Սուլտաններն ու խորին Ասիոյ խաները՝ Եւրոպիոյ խաչակիրներն ալ կրնային գալ իրենց զօրութիւնը թափելու եւ չափելու երկրի մը վրայ, որուն բախտը գարձած էր: Թող որ Ուռհայեցոյ յիշատակած միջոցին իսկ, 1123—1124, խարրերդ Թրքաց Պալակ ամիրային ձեռքն էր, եւ Ճօւլին ու Գալէրան բանտուած էին հոն՝ բերդին մէջ, որոնք շատ շուտ ազատուեցան Պեհեմնիի բերդէն օգնութեան գացող 15 քաջերու շնորհիւ, երբ Պալակ շալէպ կը գտնուէր:՝ Ուռհայեցին բարեբախտաբար դիտել կու տայ

1 խարրերդի այդ նշանաւոր բերդին նկատմամբ Մուշէզ Արդ. կը գրէ. «խարրերդի հին բերդը սրշափ որ դիտեմ, կը գտնուի քաղաքին հիւսիս-արեւելքը, բերդին մեծագոյն մասը քանդուած է այսօր. բայց նախագուռը իր կամարով եւ ներքնագոներէն ու ներքին բաժանու. Քեբէն ոմանք գեռ կիսով կանգուն կը Ֆան: Այդ նախագուռը իր երկու կողմերուն վրայ տակաւին կը կրէ ինչ ինչ կենդանակերպ նշաններ եւ պարսկական խաչոր արձանագրութիւն մը:

Անցեալ տարի (= 1901) Ամերիկոյի հիւպատոսը իր մէջ բանախօսութեան մէջ պատմութիւնը ըրեր է այդ բերդին եւ ըսեր է թէ խաչակիրներէն 40—50 ընտանիքներ այդ

Թէ Պալակ երբ ըսեց իր կալանաւորներուն ազատումը, « յարուցեալ որպէս զարծուի, եւ յաւուրս հնգետասան հասանէր անդ » (էջ 445): Հալէպէն խարբերդ տասնեւհինգ օրէն կը կտրէ այն ալ արծուի պէս: Հիմայ Հալէպէն Հոռմկլայ, շատ շատ չորս օրուան ճամբայ մըն է, եւ Հոռմկլայէն ալ « միօրեայ գնացիւք, կարելի է խարբերդի Ծովքը երթալ, ըստ Սրուանձտեանցի, հինգ օրուան ճամբայ մը պէտք էր ըլլալ Հալէպէն խարբերդ, եւ ոչ Թէ տասնեւհինգ օրուան, արծուի թռիչքով:

Ուս հայեցոյ պատմութիւնն երբեք նպաստաւոր չէ այս կողմէն, Տլուքի Ծովքը, խարբերդ փոխադրելու համար: Պահլաւունիք ինչպէս կրնային իրենց թշնամիներու կալուածին մէջ բնակիլ: « Ուրիշ կողմով ալ նկատելու, բացատրութիւնը գոնէ շատ պիտակ կը մնայ այսչափ իրողութիւններու հանդէպ:

Շնորհալոյ վիպասանութեան քանի մը տողերը եւ մանաւանդ Շնորհալոյ վարուց պատմութիւնը բացարձակապէս բաւական էին ծով կոչուած փոքրագոյն գղեակին աշխարհագրական դիրքն որոշելու Անտիօքի երկրին, Տլուք գաւառին մէջ. բայց որովհետեւ Սրուանձտեանց իր աշխարհագրական ապացոյցներով յայտնապէս հերքել ուղած է այդ աղբիւրները, կարծեմ թէ այս տողերը պէտք էին:

Բերդին մէջ բանտարկուելէն վերջ՝ բերդին պարխապներէն վար նետուած են:»

Հիւպատոսին այս յիշատակութիւնը ճօշկնի եւ Գալէրանի բանտարկութեան դէպքը պէտք է ըլլալ:

|||

Այսչափ ապացոյցներէ ետքը՝ թէ կաթողիկոսին բերդը՝ Ծով, Տլուք գաւառին մէջ է, կ'ուզենք այն բերդին տեղն ալ նշանակել:

Այնթապի հիւսիսային արեւմտեան կողմը Սեւ լեռան շղթային վրայ՝ կը բարձրանան շատ մը սարեր, որ երկու խումբի բաժնուած են, Պէտլիւր Սոփ (= Մեծ Սոփ) եւ Բիւշիւր Սոփ (= Փոքր Սոփ) անունով:

Այս սարերու կողին ու քղանցքին վրայ ցանուած են տասնեակ մը թրքարեակ փոքրիկ գիւղեր, աղբիւրներով սառնորակ: Սոփի գիւղերը Այնթապէն հեռի են 4—5 ժամ: Բարեկեցիկ քաղաքացիներու համար ընտիր հովոց մըն է Սոփ. մանաւանդ համաճարակ հիւանդութիւններու ատեն՝ հոն է որ կ'ապաստանին:

Սոփը, ուրեմն, անձուկ իմաստ մը չունի՝ մի միայն գեղի կամ լեռի մը վրայ, այլ՝ կ'ընդգրկէ տեղագրական բաւական ընդարձակ շրջանակ մը: Տլուք գաւառին մէջ:

Մեծ Սոփ՝ կ'ընդգրկէ հարաւային արեւմտեան ամենէն բարձր սարերը եւ կը տիրէ գեղեցիկ հովտի մը կամ գետնադաշտի մը վրայ, որ փոռած է իր առջեւ: Փոքր Սոփը կազմող սարեր իր հովիտներով կամ դաշտերով՝ կը լրացընէ այդ բաժանումը, որ, անշուշտ, հին բան մը չէ:

Մեր հետազոտութեան տեղագրական բուն կէտը Մեծ-Սոփն է, իր այդ գեղեցիկ հո-

վիտով կամ դաշտագետինով, որուն կից, Տիւսիս. արեւելեան կողմին վրայ, կը բարձրանայ բրգաձեւ բլուր մը կամ սար մը: Այդ բլուրը կամ սարը, որու գագաթին տրամագիծն է 5—6 մետր, Տիմայ կ'ըսուի "Գալա" (Կաճ = Կլայ, բերգ, գղեակ):

Եւ իրաւի, բլուրի կիսուն վրայ, այսինքն՝ մէջ տեղերը, պարսպի Տեօքեր կան. ո՞ գիտէ քաներորդ պարսպի. վասն զի գէշ կերպով քանդուած է բերգը.

— Ծովքի, Կաթողիկոսի բերդին, Փորրագոյն ղղեակի ամրութիւններէն մնացած պարիսպներու ճեւղերն են ատոնք:

Ծով-գղեակի քարաժայռ ու քարակարկառ ցցուածքը ոչ միայն բարձր է բաւական, այլ՝ քիչ մըն ալ անառիկ: Ամէն կողմէ սեպացած: Իր ոտքերէն կը բղխին միշտ՝ աղբիւրներ սառն եւ վճիտ², որոնք մինչեւ 12—13 տարիներ յառաջ կը լճացընէին իր առջեւ փռուած Տովիտը, որ ձիւնհալի ատեն կը զայրանար, կը ծովանար:

1 Ինծի այնպէս կը թուի թէ նոյն իսկ Սարգիս Շնորհալի պսպիսի բարձունքէ մը կ'առնու իր օրինակը:

— "Չոր օրինակ՝ որ ի բարձրագունի կալով տեղ ոչ կամ ի վերայ վիմի՝ յամենայն կողմանց սեպացելոց եւ ի ներքոյ սոին կուտան ոչ ունիցի. այլ ի վերուստ հայիցի ի խորան՝ նշմարել մարգարիտս գեղեցիկս եւ կամ սկուռնս պատուականս, ոչ միայն տեսանիցէ, այլ առ երկիւզի անկանելոյն զարհուրեալ թմբեացի." (ՄԵՐ. Կ-Բ-Ղ. տպ. 1826—28. էջ 42):

2 Այդ աղբիւրներ Տիմայ կը կրեն թբբերէն խոշոր տնուներ. որոնց նշանաւ որներն են. ԿԵՐԿԵԿ, ՊԵՐԿԵԿ, ԵԿԿԵԿ, ԳԵՐԿԵԿ, ԵԿԵԿ:

Վերագոյն (էջ 24—25, ծանօթ.) կը սէինք թէ « գեռ հիմայ ձիւնհայն այդ երեւոյթը կու տայ », եւ այլն: Բայց նորագոյն տեղեկութիւններու համեմատ՝ երկրաբանական շատ մեծ փոփոխութեան մը ենթարկուած է լճի կամ ծովի երեւոյթն առնող այդ դաշտագետինը, կարծես միանգամայն լուծելու համար այն կնճիռը եւ վերջ տալու համար այն գաղափարին, որուն համեմատ կաթողիկոսին բերդը, ծովքը, անպատճառ Ծով մը պէտք էր ունենար իր քով կամ Ծովի մը մէջ շինուած ըլլար(?):

Ծովացող դաշտագետինը ցամքեցրնելու համար բաւական աշխատութիւններ եղան քառորդ դար յառաջ, որպէս զի մշակութեան յարմար կոյս եւ յուսթի հող մը երեւան գայ: Զրանցքներ կը բացուին առանց ճարտարագիտական հաշիւներու. հետեւաբար գործը չի յաջողիր եւ յուսահատած կը լքեն ծովը¹:

Բայց 12—13 տարի յառաջ Սոփի գիւղացիք մեծ զարմանքով կը դիտեն որ ծովացած ջուրը ինքնին կը քաշուի, կը ցամքի, կ'անհետանայ բոլորովին:

Ի՞նչ եղած էր արդեօք: — Գաշտագետնի արեւմտ. հիւսիսային կողմը, մէջտեղէն, բնական ծակ մը, խառնարան մը բացուած է մօտաւորապէս 10—15 մէտր արամագծով, անշուշտ

¹ Այս աշխատութեան համար շատ փամբանակ եւ գրեթէ իր բոլոր ունեցածը վատնած է Գալլէշեան մակա-նունով Աթթապցի հայ մը (Ցես թըր. Ա-Ի-Գ-Է-Է, Ճիւս 45, 1902, Ն^o 49, էջ 433):

տեղի տալով իր վրայ ծանրացող ջուրի գա-
րաւոր ճնշումներուն:

Այս ահագին ծակը շատ հեռաբլրբրական
է. նախ՝ գաշտագետնի հողը կը ներկայանայ իբր
10 մէտր թանձրագոյն խաւով մը. այս պարարտ
խաւին անմիջապէս կը յաջորդեն վիթխարի
ժայռեր, որ իրենց յաւիտենական անդրդեղի
հիմերուն վրայ կը բարձրացընեն Սոփի ժայռոտ
սարերն ու բլուրները եւ Աթողիկոսի սեպացած
բերդը: Երկրորդ, այս ծակն ընդերկրեայ ճամ-
բաներ ունի, որոնք կը տանին, ոմանց ըսածին
նայելով, մինչեւ Պազարճըգ ըսուած մեծ գաշտը,
որ կը տարածուի Սոփի եւ Մարաշի մէջ:

Այսպէս բնականօրէն եւ յաւէտ ցամքած
«ծովացեալ տեսարան»ը, Սոփի այդ կոյս գաշ-
տագետիներ, գուշակուածին պէս շատ ընտիր
հող մ'եղած է մշակութեան համար:

Տարակոյս չկայ որ Սոփը ո՛չ միայն Եկեղե-
ցական պատմութեան համար կարեւորութիւն
մ'ունի, այլ նաեւ հնագիտական եւ երկրաբա-
նական հետազօտութիւններու համար բոլորովին
անմշակ գաշտ մըն է¹:

Ծովքի պատմութիւնը միջին դարու աս-
պետական բարբերը ծածկող բերդերու պատ-
մութիւններէն չէ անշուշտ: Եթէ Ապիրատի պէս
քաջազուն իշխանի մը ամրոցն էր Ծովք, էր

¹ Աթողիկոսի բերդի տեքստներուն մէջ երկամեծ
մանր խաչ մը գտնուած է: Պեղու ձեւերը ինչեր երեւան պիտի
չբերեն:

նոյն ասեն Տուն մը, որ ծնունդ եւ սնունդ տուաւ Հայոց երկու կաթողիկոսներուն, եւ պատսպարան մը՝ Հայոց կաթողիկոսական Աթոռին: Հետեւաբար Ծովքի պատմութիւնը բոլորովին տարբեր նկարագիր մ'ունի մեզ համար իր նմաններուն մէջ: Գժբախտաբար այդ հետաքրքրական պատմութիւնէն շատ քիչ բաներ հասած են մեզ: Արդեօք անխնայ ժամանակի ժանիքներէն աղւոր բաներ մը խնայուած չէ՞ այս մասին: — Հաւանաբար:

Ի՛նչ որ ես կրցայ հետազօտել այդ խնայուածներէն, ահա՛ ատոնց արդիւնքը: Ասի թերեւս գրգիռ մ'ըլլայ աւելի լայն եւ բազմակողմանի շրջանակի մը մէջ ուսումնասիրելու Սոփը:

Ինծի ծանօթ եւ պատմական արժէք ունեցող հասուած մըն ալ կայ Սոփի մասին, որ կը վերանայ ԺԳ^ր դարու սուղին կէտը: Հիճրէթի 803 թուին, ԷԼ Այնթապի պատմիչը, լանկթիմուրի արշաւանքներէն իր կրած վնասներն ու նեղութիւնները նկարագրելու ատեն՝ դիտել կու տայ թէ ինչպէս Այնթապէն փախաւ մթին եւ անձրեւստ գիշերով մը եւ խեղճ ու կրակ երեք օրեր անցուց Սոփ լեռան վրայ իր կնոջ, իր զաւկին եւ իր բարեկամներուն հետ, անշուշտ ասպնջական յարկերու տակ (Տես Կիլիկիա էջ 366):

Շատ հաւանական է որ ԷԼ-Այնթապիի ատեն աւելի բարգաւաճ գիւղերէ կաղմուած ըլլար Սոփը:

Սոփի գիւղացիք թիւրք կամ թիւրքմէն տարրներէ սերած են: Հող կը մշակեն, խաշնադարման են եւ թրքերէն կը խօսին՝ Այնթապի ուրիշ գիւղացիներուն պէս:

Տնտեսագիտական մասնաւոր արդիւնք մը չունի Սոփ հիմայ: Խնդրական է թէ ինչ կրնար ունենալ հին ատեններ այս լեռնային երկիրը: Միայն Չարսիլըն, Սոփի մէկ մեծ գիւղը, հոչակուած է իր կարմիր մարմարի հանքովը. կարմիր մարմար՝ որ Այնթապի ճարտարապետական պարզ ճաշակին ճոխութիւն մը կու տայ՝ հարուստ տուներու լիւլան (\equiv այվան)ներուն եւ պատուհաններուն յատակին վրայ պարզելով իր միապաղաղ, բնտիր եւ վարդագոյն սալարկածները¹: — Գիշեր մը անցուցած եմ մարմարի այդ գիւղին մէջ (1893 Յուլիս 28—29):

Սոփի մէջ Ծով գղեակէն զատ, անշուշտ, ուրիշ գղեակներ կամ բերդեր ալ կային: Ասոնցմէ հատ մը տեսայ Սոփի մէջ, Այնթապէն Զինճիրլի² տանող ճամբուն վրայ՝ Գալթրը-

¹ Չարսիլընի հանքը այնքան առատ է որ Այնթապի հին եկեղեցւոյն (այժմ քակուած) սեղանը ամբողջ կարմիր մարմարով սալարկուած էր, տեղ տեղ սեւաքար (գործաւ) ապուցուածներով: Կարմիր մարմարէ խաշքարեր, յիշատակարաններ ալ կային. կային մանաւանդ տապանաքարեր, բոլորն ալ բարձրաքանդակ արձանագրութիւններով, Այնթապի հին Եկեղեցւոյն բակը, հարթ տապանաքարեր, որք բոլորովին հանուեցան, բրուեցան նորաչէն հոյակապ Եկեղեցւոյն տեղ բանալու համար:

² Զինճիրլի, Քելիէր գիւղի մօտ, նշանաւոր է իր թիւրքով, որոնց վրայ հնագիտական արժէքաւոր պեղումներ եղան եւ Քեռասցւոց պատմութեան վերաբերեալ արձանագրութիւններ եւ յիշատակարաններ գտնուեցան:

Գալլա՛ (= ջորաբերդ ?) անունով, որուն աւել-
րակներուն մէջ պատի կտոր մը միայն մնացած
էր կանգուն:

* * *

Սոփ բառի սուգաբանութիւնը շատ հե-
տաքրքրական է անշուշտ: Թէեւ այս նկատմամբ
վերջնապէս բան մ'ըսել դժուար է ինձ համար,
բայց, ինչպէս որ դիտել տուի վերագոյն (էջ
24—25. Ծանօթ.), Ծովի եւ Սոփի մէջ կա-
րելի է աղերս մը տեսնել: — Ասկից զատ:

— Սոփ կը տեսնուի յոյն մատենագիրներու
Սոփինի կամ Սոփինէ ձեւերուն մէջ ալ,
Ինճիճեանի յիշատակութեան համեմատ. Ինճի-
ճեան կը նոյնացընէ այդ ձեւերը ծովի կամ Չոր-
րորդ Հայք ըսուած երկիրներուն հետ եւ Չորրորդ
Հայոց մէջ կը դնէ Ծովքը, խոստովանելով
հանդերձ թէ հնագոյն տեղեկութիւններ չու-
նինք այս մասին: — Ընդ Չորրորդ Հայս, զի ի
Սոփինի, որ է Ծովք կամ Չորրորդ Հայք, ան-
ցեալ դնէ Ստրաբոն զՏօրոս: — « Ի Չորրորդ
Հայս, որոյ կղզեակ ընդ ժամանակս ինչ եղև
կաթողիկոսարան, չունինք այլ ինչ տեղեկութիւն
առ նախնիս, բայց միայն զայժմեանն, զորմէ տես
ի Մեծ-Հայս 61 եւ ի Ն. Հ. 240: Գուցէ այս
է յիշատակեալն, Յուստինոսի խր. 3. ուր
ասէ վասն Տիգրիսի թէ ի զաւառն Սոփէնէ,
որ է Ծովք կամ Չորրորդ Հայք, ի վեր յառնէ
եւ ի լիճս կամ ի ծովակս Եփրատայ անկանի »

(անդ էջ 164):¹ Ծովիք ըսուած երկիրը կը տարածուէր Մշոյ երկրին արեւմտեան կողմէն մինչև խարբերդ. Մեծ Ծովիք եւ Շահուննաց Ծովիք: Մեծ Ծովիք աւելի Եփրատի արեւելեան ափերուն վրայ կը տարածուէր դէպ ի հարաւ կենդրոն ունենալով Նիւրկերտը (Մարտիրոսաց քաղաք, Մուֆարդին): Թէ Յուստինոս, ըստ Ինճիճեանի, Տիգրիսը Մոֆինէ գաւառին մէջ կը գնէ, անշուշտ կը յարմարի Մեծ Ծովաց. որովհետեւ Կորդուաց լեռներէն կը բխի Տիգրիսին մէկ ճիւղը եւ Կորդուաց լիւրինք մօտ են Ծովաց: Ծովաց միւս մասը շատ աւելի ծանօթ է կենդրոն ունենալով խարբերդը:

Ինճիճեան՝ յոյն մատենագիրներու Սոֆինէ կամ Սոֆէնէ կոչած երկիրները թէ երկու Ծովիքերէն որունհետ կը նոյնացընէ, ճշգրտաւ կամ թէ իսկապէս յունաց Սոֆինէն կամ Մոֆէնէն ճշգրտաւ որ երկիրներն են՝ սահմանած չէ: Այս նկատմամբ ես ալ նոր բան մը պիտի չկրնամ ըսել: Միայն գիտել պիտի տամ որ 1. Յուստինոսի Մոֆէնէն ու Տիգրիսը չեն կրնար նոյնացուիլ Չորրորդ Հայքի (= Ծովաց աշխարհի), հետեւաբար մեր Ծովքին հետ, « որոյ կղզեակ ընդ ժամանակս ինչ » իրր թէ Կաթողիկոսարան եղած ըլլայ: 2. Քանի որ Մոֆինէ կամ Մոֆենէն կը գտնենք նոյն իսկ Մեծ Հայոց գաւառին մէջ

¹ Նեկիոյ ժողովին մէջ ալ՝ « Ինչպէս Մեծ-Մշոյ Հայոց, խարբերին տակ յիշուած Եփրատի արեւմտեան կողմէն կը գտնենք «Արտափիս Մոֆինէն» (Գրք. Եփրատի խարբերին. Չեռագիր Արդ. Մատենագարանի. թիւ. . . . էջ 27): Մոֆինէ կամ Մոֆենէն նոյն. բայց Չորրորդ Հայքի տեղ Մեծ Հայոց

ալ (տես՝ վերը գրուած ծանօթութիւնը) կրնայ մտածուիլ որ յոյն մատենագիրներ կամ լաւ չեն ճանչնար Սոփինէին սահմանները, կամ այդ անուան տակ շատ ընդարձակ երկիրներ կը հասկընան: 3. Իրաց այս վիճակին մէջ կարելի է ըսել թէ Սոփինէն մեր Տլուքի Սոփին հետ նոյն է. կամ թէ Սոփինէ մինչեւ Եփրատացիք, Կիլիկիոյ սահմանները կ'ընդարձակուէր:

Այս կէտերուն քննութիւնը շահեկան է ստուգիւ բայց թէ մեր ծրագիրը եւ թէ միջոցները թոյլ չեն տար հին աշխարհագրութեան այնքան մանրամասնութիւնները քրքրելու:

Ծովրի նշանակութիւնը Եկեղեցական պատմութեան մէջ:

Երկրագնտի անհուն մակերեւոյթի վրայ ինչ կ'արժէ փոքրիկ կէտ մը: Ի՛նչ քաղաքներ ու քաղաքակրթութիւններ, բերգեր ու յիշատակարաններ, ի՛նչ եկեղեցիներ ու խաչքարեր՝ կորած կորսուած չեն. Ծովքին խօսքը կ'ըլլայ:

Պատմագէտն ու հնախօսը այդպէս չեն խորհիր. անոնց համար նշանակութիւն ունի ամէնէն շնչին աղիւսի կտորն ալ: Բայց պատողիկոսին բերգը, Ծով կոչուած փոքրագոյն գղեակը, Հայ. եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ մեծ նշանակութիւն ունի՝ նոյն իսկ դարերու ետեւ պահուրտած իր հետաքրքրող վիճակին մէջ:

1 Թերեւս այս մասին օգտակար ըլլալ տրթմ. Պէլքի Ծովրի վրայ ըրած ուսումնասիրութիւնը. որու թարգմանութիւնը «Հանդէս Ամսօրեայն» խոստացաւ ընել:

Մեր Ազգ. - Եկեղեցական պատմութիւնը, խկապէս թերի է: Մեր պատմիչները միշտ Ադամէն՝ այսինքն՝ «ձուէն» կը սկսին, եւ բնաւ չեն հետաքրքրուիր գոնէ իրենց պատմութեան ամէնէն նշանաւոր դէմքերու կեանքին գլխաւոր հանգոյցներով: Այսպէս՝ չենք գիտեր, զոր օր- Հայ եկեղեցւոյ կաթողիկոսներուն ծնունդն ու ծագումը, տարիքը, ուսման աստիճանը, միջա- վայրերը, ծնողաց անունները, ձեռնադրութեան պարագաները եւն, եւն. շատերուն գերեզման- ներն իսկ անծանօթ մնացած են: Իրաւ օր ձեռագիրներու յիշատակարանները բաւական կը լուսաւորեն պատմութեան այդ մթին տեղերը. բայց անհասանձմ, շատ յոգնեցընող եւ քիչ ար- դիւնք տուող աշխատութիւն մ'է այդ: Եւ նոյն իսկ եթէ մեզ հասած բոլոր ձեռագիրներու յիշատակարանները ուսումնասիրուին, պատմա- կան շատ մը կորսուած երկեր ալ գտնուին, դեռ մենք պիտի չկրնանք գիտնալ թէ ո՞վ էր Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին մայրը¹, ուսուցիչը, եւն, եւն, եւն. կենսագրական այն բոլոր տեղեկու- թիւնները, որ այսօր անհրաժեշտ կը նկատուին ամէնէն յետին ուսանողի մը համար: Հայ պատ- միչներու այս նկատմամբ բրած զանցառութիւն- ներն երբեք համեստութեան նշանակ չեն: Կատա- րեալ թերութիւն մ'է այս, որուն վրայ բնաւ չեն կրցած անդրադառնալ:

Հիմայ՝ այս իրողութիւններու հանգէպ երբ ասուցուի թէ Գրիգորիս Գ. (1096) եւ Ս.

¹ Ըստ ոմանց 117-56, 117-57, 117-58:

Ներսէս Շնորհալի (1102) կաթողիկոսները, հօն, այդ Ծով կոչուած փոքրագոյն դղեկին մէջ աշխարհի լոյսը տեսան, Ծովքի իմաստն ու կարեւորութիւնը որչափ պիտի բարձրանայ հետաքրքիր պատմագէտի աչքին եւ նոյն իսկ յետին ռամկի սրտին: Երբ գիտենք թէ քառօրդ դար հանուրց Հայոց կաթողիկոսական աթոռը, Տլուքի այդ Ծովքին մէջ ապաստան գտաւ, ո՞վ պիտի չուզէր հետաքրքրուիլ թէ ինչպէս անցան այդ քսանհինգ կամ քսանվեց տարիները: Երբ կարդանք նոյն ինքն Ծովքի մէջ գրուած (1121) Շնորհալույ վիպական տողերուն մէջ թէ ինչպէս «հագարացի» մը իր սիրելի հայրը, Ապիրատը, Ծովք դղեկի աշտարակէն նետահար վար ձգեց՝ խաբերայ «չինական» ի մը դաւադրութեամբ.¹ թէ մեզի ծանօթ դէպքերէն երբ գիտնանք Գրիգոր Վկայասուէրի դագաղը Ծովքի մէջ ամփոփեցաւ կարմիր վանքէն ետքը, դեռ վերջնապէս Հոռոմ-Ալայ չփոխադրուած.² եւ թէ վերջապէս երբ մեր տեղական եւ հայրենի աւանդութիւնը գգուենք, որուն համեմատ Սրբալոյս միւսուն իսկ օրհնուած է Տլուք, հարկաւ Ծովքի մէջ, եւ Պահլաւունի երիտասարդ կաթողիկոսին կաթողիկոսութեան սկիզբը³ ինչեր պիտի չուզէինք փնտռել դեռ:

¹ Շնորհալի եւ պրգ. էջ 552—555.

² Անդ էջ 43, 487. — հմտ. Չամչեան պամ. Գ. էջ 395.

³ Քանի որ այսպիսի աւանդութիւն մը հաստատուն է եւ նոյն իսկ միւսունի կաթողիկոսին գոյութիւնը անսխալ է, ինչպէս որ քիչ մ'ետքը պիտի տեսնենք, եթէ Պահ-

ՀՅՂ մը դէպքեր, ահա, որ կարեւոր տեղ եւ նշանակութիւն ունին եկեղեցական պատմութեան մէջ: Ո՛րդ իտէ, ինչեր կամ արդեօք ծածկուած մագաղաթներու վրայ կամ հողին տակ:

ՏԼՈՒՔ ԿԱՄ ՏԻՒԼԻՒԻՔ

Եթէ ՏՂուք կամ Տիւլիւք անունը անվճար պահուած չըլլար մինչեւ հիմայ, շատ դժուար պիտի ըլլար, անշուշտ, միմիայն մեր ձեռքը հասած աղբիւրներուն մէջ գոհացում գտնել այս մասին:

ԺԲ դարու պատմագիրներէն, միայն Մ. Աւուհայեցին է որ քանի մը կցկտուր տեղեկութիւն կու տայ ՏՂուքի վրայ:

Սոսիերքի մէջ տեսանք որ ՏՂուքը զԱւատ մ'է Անտիոքի երկրին մէջ:

Մ. Աւուհայեցին ընդհանուր անունով աշխարհ կ'անուանէ ՏՂուքը, Մարաշի աշխարհին եւ ուրիշներու հետ՝ սաստիկ սովի մ'առիթով. — «Ի յամս ՇԻԸ (1079—80), եղև սով սաստիկ ընդ ամենայն աշխարհս խաչապաշտից յանկոյս Ծովուն Ովկիանոսի (= Միջերկրականի) . . . եւ անմարդ եղեն բազում գաւառք, եւ քակեցաւ տունն արեւելեայց, եւ եղև աւերակ աշխարհն Հուսմոց, եւ ոչ ուրեք գտա-

լուունեաց միւսանորհնէքի աւանդութիւնը չէ սյդ, գտնէ պէտք է ըլլայ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսներէ սեւէ մկուռը, որոնք 1441է յառաջ եւ ետքը բաւական վտարանդի կեանք մ'անցուցին: Այն տակն հարկ կ'ըլլայ աւանդութիւնը կենդրոնացրնել ՏՂուքի Ս. Գոգոս վանքը, որուն ամբողջը գաղած է առ այժմ մեր հետաքրքրութեան հանդէպ:

նէին կերակուր հացի, եւ կամ դադար հան-
գըստեան մարդոյ, բացի յՌուհայ եւ յամենայն
սահմանս նորա: Եւ Անտիոք եւ ամենայն
աշխարհն Կիլիկիայ եւ մինչեւ ի Տարսոն
եւ ամենայն աշխարհն Մարաշայ, ի Տլուք
եւ յամենայն սահմանս աշխարհաց այսոցիկ
ոչ գտանէին հանգիստ դադարման մարդոյ...:
(Մ. Ռուհայեցի. էջ 261—2. հմմտ. Սմբատ
էջ 85):

Երուսաղէմի վրայ եղած Եգիպտական
արշաւանքի դէմ պատերազմողներուն մէջ,
1101—02ին, կը մեռնի Տըլքոյ Կոմսն ալ: «Եւ
յայնմ աւուր սպանաւ Կոմսն Տըլքոյ Կուլեմն
Սանձաւէլ¹» (անդ. էջ 353):

Երբ Պալականիքան Մերէճը կամ Մամպըճը
պաշարեց, 1124—25ին, Մամպըճի ամիրան՝
ճօսլին եւ ճօփրէ (Jeoffroy) փրանկ Կոմսներուն
օգնութեան դիմեց. օգնութեան համար «գայր
եւ Մահի Կոմսն Տլքոյ, Անթաիայ եւ Ռա-
պանայ. եւ լուեալ զայս Պալական, յարձա-
կեցաւ ընդդէմ նոցա ի պատերազմ մօտ ի
Մերէճ քաղաք» (անդ. էջ 449):

Յաջորդ տարին, 1125—26, Պարսից խիստ
մէկ արշաւանքի ատեն Ասորիքի եւ Եփրատա-

¹ Մ. Ռ. Ռուհայեցիի հրատարակելը ըստ Ե. Գիւլբրէի.
կը ծանօթագրէ թէ Սանձաւէլ բառը կը ծագի յերկուց
հնագոյն բառից Գաղիացոց Սանզ—ալքօր (Sensavehor)
կամ Սանզ—ավէր (Sansavier): Յայտ անուն կուէին նոցա
որք չունէին ինքեանց առանձին աւտառ (fief) կամ փճակս
կալուածական, յորոց համարի էր Կիլիկիոյ Կոմսն Գըլու-
քոյ (Guillaume, comte de Delouk):

ցւոց վրայ, որուն մէջ փրանկներու Ազազ ամբողջ հիմնայատակ ըրին այլազգիները, նորէն քաջն ճօսիկնի եւ ուրիշ կոմսերուն քոյն է «Մահի կոմսն ՏՐԼՔՄ» (անդ. էջ 455):

Պատմական այս տեղեկութիւններու համեմատ՝ ՏՐԼՔՐ կոմսութիւն մըն է, որ կը տարածուի Այնթապի եւ Ռասպանի (արդի Առասպան) վրայ: Տիւրիքի կոմսութիւնը եթէ սանձաւէլ է, ըստ Ե. Դիւլօրիէի, այսինքն՝ առանց աւատի, կարելի էր արդեօք որ կիյօմ՝ կոմսը պատերազմական օգնութեան երթար: Առանց աւատի կրնար ուրիշներուն օգնել: Այս կէտը բնական է մեծ օգուտ մը չունի մեր տեսակէտին համար. բայց գոնէ պէտք է դիտել որ՝ եթէ կիյօմը իբր սանձաւէլ կը յիշուի, Մահին երկիցս կը յիշուի՝ առանց սանձաւէլի:

Մահի կոմսէն ետքը, 1130ին կը յիշատակուի կոմս ճաւսիկն, տէս վարը: Տրլքը միշտ կոմսութիւն մ'եղած է. գոնէ անվիճելի է այս ճօսիկներու ատեն:¹

¹ Տրլք Անտիօքի Գրեթիւն մէջ կ'ըսեն թէ մէկ Ենտիօք, որ Բիզանդական կայսրութեան ատեն Միեթիօք (Grande Théopolis) կոչուած է, յարուկսուն, Նիկեօք Փոկաս առաւ Երարներու Առաքէն. 1098 Յունիս Յին խաչակիրներու Առաքն անցաւ (հմմտ. Մ. Ռ. Ա. Տ. էջ 320-24):

969-1085 Անտիօքի Բիզանդական կայսրութիւնները Գրեթիւն տիրապետը կը կրէին: Կոչուած են նաեւ կատիպան կամ կատիպան (Catépan ou Catépano):

Անտիօքի գոյութեան շրջանին ատեն Ենտիօքի տեղակալն էին եւ այս պատճառաւ կ'ըսուէին նաեւ Մագիստր (Magistre) Տիւր G. Schlumberger ի Sigillographie Byz. Gènes, 1883:

Տլուքի մասին ոչ նուազ կարելոր յիշատակարան մըն ալ ունինք, որուն մէջ հայեանակ համայնք մը երեւան կու գայ. — «Եւ ողորմելիս Վարդան, զի Բ. ամ է զքազումսն («ի զբաղումսն») աշխարհի էար եւ ոչ ընթերձուն (ընթերցումն) զրոց. քանզի բունն է կարիք մարմնոյ յորժամ պակասէ. զի հալածականն եղար ի ընիկ ժառանգութենէ մերմէ յերկրէն Կիրիսոյ եւ ի զաւատէն Տըլոյ (Տլքոյ) եւ եկայք յԱյգեկս եւ Վստուած ի բարի աջողեաց զամենայն զգործս մեր եւ զպէտս մարմնոյ. իսկ ի հին ուսմանէ յիշեալ հաւաքեցի զսա, եւ յորժամ սկսա կիսա եւ կատարեցաք զսա աստուածարնակ ցանկալի անապատս Այգեկս, ընդ հովանեաւ աստուածընկալ եւ հրաշագան սրբոյ Ս. Սիոնի եւ Ս. Կարապետի, եւ առաջնորդութեամբ սուրբ ուխտիս Տէր Կոստանդնու սրբագան եպիսկոպոսին մատաղ հասական. որն ծագելով աստիճան ժամանեալ առաքելական, էր տէրունականին ՈԿԱ (= 1212)... եւ այսմ ամի փոխեցաւ Թաւիտ (Դաւիթ) որ կալաւ զկաթողեկոսութիւն սակաւամս ի Արքակաղին»¹

Հոս ալ Տլուք զաւատ մ'է, Կիրիս երկրին մէջ:² Աւ այդ գաւառն կամ երկիրը Վար-

¹ Ազգ. մանդրն. 1, 2. Ժողովածոյք Առակաց Վարդանայ եւ այլն թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեանի. տպ. Վիեննա 1900 էջ 57-58:

² «Koros ou Kourous, l'ancienne Chorys de Cyrrestique, la Coricie de croisade, en pleine princi-

դանայ, հայ կրօնաւորի մը հայրենիքն է. բայց
Եգիպտացի սուլտաններու արշաւանքէն նեղը կը
մնայ, կը թողու իր բնիկ երկիրը եւ Այգեկ ա-
նապատը կը քաշուի:

Վարդանի յիշատակարանէն աւելի թան-
կագին եւ փարելի յիշատակարան մըն ալ ես
գտայ Բաղէշ, Ամրտօլու վանքի ձեռագիրնե-
րուն մէջ (1900 Մայիս), ընտիր բայց դժբախ-
տաբար մինակեք ձեռագրի մը, Եղիշէի մէջ: Ե-
ղիշէի օրինակ մը, որուն գոյութեան վստահ էի
Ամրտօլի մասնագարանին մէջ, ձեռքով դրա-
ծի պէս փնտռեցի. գտնելս բախտ մ'էր ինձ
համար. իսկ բարեբախտութիւն մ'աւելի, որով-
հետեւ շատ անակնունելի պայմաններու տակ
կը գտնեի. ծննդավայրիս, հայրենիքիս Ճիշդ քո-
վիկը, Տլուքի մենաստաններէն՝ Ս. Պողոս վան-
քին մէջ,¹ Ս. Վարդան եկեղեցւոյ հովանւոյն
տակ գրուած, ՇՀԹ (= 1130) թուի. Մես-
րոպեան միջակ ընտիր տառերով, Յակոբոս
գրչի ձեռքով, Սամուէլ Եպիսկոպոսի Առաջնոր-
դութեան ատեն. այս խնամոտ Առաջնորդը
ինքն տուած է Եղիշէին «ընտրեալ» օրինակը

pauté d'Alep^o G. Seblumberger. Un Empereur By-
zantin. էջ 135:

¹ Երգեօք շէնք կրնար եմթագրել թէ վերոյիշեալ
առակագիր Վարդան, Տլուքի այս Ս. Պողոս վանքի կրօ-
նաւորներէն եղած ըլլայ. հետեւաբար 1210ին թողլով Ս.
Պողոսը կ'երթայ Այգեկ եւ 1212-16 կը գրէ իր «ԻՐ. ճա-
նեքը» Պողոսինի խնդրանքով (հմեա. Ազգ. Մանդ. 1, 2,
էջ 58, 63-64):

և սատարած է նոր օրինակի ծախքին ու պատ-
րաստութեանը¹

1 Անց որ հակառակ արուած հնչուն և պատուար
երաշխարհութեան՝ ձեռագիրը շունենեցին ինչ քանի մը
լարթուան համար, որպէս զի ծայրէ ի ծայր ընդօրինակէի
Եղիշէն և Ներսիսի վարքը և այլն, որ մասին գրուած են:

Եհայ այդ Ձեռագրին ամբողջ յիշատակարանը, բա-
ւորօրին զերծ Եիշատակարաններու պայմանագրական ձեւե-
րէն, ըստ ինքեան ոսկեղենիկ հասուած մըն է:

«Գրեցաւ յիշատակարանս Քաջին Վարդանայ և
Սրբոց Ընկերաց ի բոց և Սուրբ Քահանայից և Ելակեր-
տաց Նոցուն, և Նախարարացն Հայոց, որք նահատակու-
թեամբ և հեղձմամբ արեան ի բեանց հերքեալ կործանեցին
զգրագալտական մտրութիւնս և եղեն վկայք Քրիստոսի
Աստուծոյ, որոց աղաթիւք և բարեխօսութեամբ ոգոր-
մացի Քրիստոս Աստուած՝ Հօր Սուրբից, որ զքնարեալ
արինակս շորհեաց և բազում սատար եղև զբոյս:

«Եւ ես անպիտան և վերջին ի գրչաց Յովնիս» մե-
ծաւ փափագանաք և սրտաջան աշխատութեամբ ըստ
կարի իմոյ գրեցի և կատարեցի զսա ազնականութեամբ
և շորհաք Սուրբ Հոգւոյն: Ասան որոյ աղաչեմ զամենե-
սեան յիշեցիք զգծոզս, որ բազում մեղաք վերաարեալ եմ
ի սատանայէ, և արատասաք պաշտաթմ ամենեցուն ոգոր-
մացարաք ինչ բանի առ Աստուած, յիշելով զծնոզս իմ և
զեղբայրիկն իմ, որ սակաւ մամանակաւ յառաջ ի մահ կոչե-
ցաւ ի Տեառնէ, և բարեխօսութեամբ այս Սրբոյս և ա-
մենայն սրբոց ոգորմացի Քրիստոս Աստուած մզ և ամենե-
ցուն առ հասարակ ի գալտեան ի բում. Ամեն:

Ի թուականն հայոց ՇՀԹ (= 1130), ի բունակալու-
թեանն Փռուշտոյ կոմսին Ճոննի: Բայց գրեցաւ ի գաւա-
ռէս Տըւտ կոչեցեալ, ի վանքս Պոլաշի, ընդ հոգմեան
Սուրբ Զոր-Զորէի և Առաջնորդութեանն Սուրբ Հարն
Սուրբից, (Հմմտ. Բիւշ. տարի 1900, թիւ 1200 սեպ. 15/28):

Հանդիսի մզ (1902, թիւ 10 Հոկտմ., 317) Գր-
Տեր-Պողոսեան՝ Եղիշէի հին ձեռագիրներուն վրայ խոսելով՝
գրեալ կու տայ թէ Իջմիածնի Մասենազարանին հնագոյն
ձեռագիրը գրուած է 1174 թուին և թէ այդ ձեռագիրը
լուսի Զրդ յեղանակի բաժանում, ևւ: - Տըւտի Ս. Պողոս

Ս. Պօղոսի, այդ Կիլիկեցի Առաքելոյն ա-
նունով այսպիսի վանքի մը գոյութիւնը ՏԼԸԸ-
գաւառին մէջ, վանք մը՝ որ անշուշտ Սուրբ
Լերան (= Սեաւ Լերան) գրչի եւ գրքի բոյն
դարձած հարիւրաւոր մենաստաններու շարքին
մէջ իր տեղն ունէր: Գժբախտաբար, ինչպէս
Սեւ Լերան ուրիշ շատ աւելի հռչակաւոր վան-
քերուն, զոր օրինակ Շուղրի, Կարմիր Աւանքի եւ
այլն, տեղերն ու պատմութիւնը մարած ծած-
կուած են հողին տակ եւ ժամանակի ընթացքին
մէջ, նոյնպէս Ս. Պօղոսին յիշատակներն ալ
անյայտ եւ անյիշատակ մնացած են:

Ա՛հ, գոնէ այն միակ մկնակեր Չեռագիրը,
զոր գտայ Բաղէշ, պահուէր յաշաղկոտ, տգէտ ու
շահասէր գիտումներու զոհուելէ, որովհետեւ
այն միակ յիշատակն է որ կը կենդանացընէ
ՏԼԸԸի հայնակ նշանակութիւնը, իբր ան-
ժխտելի եւ մեծարժէք գրաւական մը: ՏԼԸԸ
ո՛ւր, Բաղէշ ո՛ւր: Այնքան զիրար վանող, զի-
րար ջնջող այլեւայլ քաղաքականութիւններու
խտորէն նշաւակ եղած այս երկիրներու մէջ,
իբր յիշատակ եւ նշանակութիւն ունեցող յի-
շատակ, մի միայն ձեռագիր մ'ալ հերիք է. նոյն
խկ անհոգութեան ու տգիտութեան տակ՝ մու-
կերու ճարակ եղած ձեռագիր մը:

վանքին մէջ գրուած ձեռագիրը +սուրբ գոր (24 տարի)
աւելի հին է քան 1174ին գրուածը եւ լուծի Զբգ. Յեղա-
նակի բաժանուի մը. այլ՝ այդ բաժանուի մը ցուցնելու համար
նշան մը (գիծ մը) տրուած է լուսանցքի վրայ: ՏԼԸԸն
Ամրատլ գաղթած այս ձեռագրի մասին առիթ պիտի ու-
նենանք գրելու:

Տլուքի ծագումը:

Հակառակ երկար ժամանակի մը առջեւ
աւրուած ու աւլուած այդչափ յիշատակու-
թիւններուն, մնացած են տակաւին տեղեկու-
թիւններ մը, որ Տլուքը հետաքրքրական կ'ըն-
ծայեն:

Տլուք՝ դիցարանական դարերու մէջէն
կ'անդրադառնայ արամազդեան կախարդանքով
մը եւ հաւանաբար միակ տիազոս մըն է որ ան-
ճիտած ժողովուրդի մը, Քետացւոց, (= Hé-
téens) կրօնական ճոխ կեանքին հետքերը կը
խտացընէ:

«Տլուք՝ նոյն է Տօլիքէնիոս, Տօլիքէնոս,
Տիւլքէնոս (Dolichenus, Dolichenus, Dulche-
nus) բառերուն հետ, որոնք Արամազդի մակդիր-
ներն էին, այն յիշատակարաններուն համեմատ,
որ գտնուած են Դանուբեան երկիրներու մէջ:
Արամազդի պաշտամունքը՝ հռովմեական լե-
զէոններ Ասորիքէն տարած են Դանուբի ա-
փունքը: Այդ յիշատակարաններու ամենէն հե-
տաքրքրականը գտնուած է 1815ին, Բոթիանի
(Bothyân) մէջ (Հունգարիա) եւ կը պահուի
Բուդապէստի ազգային թանգարանին մէջ:
Կ'երեւայ արգագիր-նուէրի (ex-voto) համար
չինուած արծաթազօծ պղնձէ՝ գրօշուած շտկուած
բուրգի ձեւ մ'ունի այդ յիշատակարանը: Կող-
մերէն մէկուն վրայ Արամազդը քանդակուած
է սաղաւարտով, զրահաւոր, մուրճով զինուած
եւայն, եւայն: — Տօլիքէնիոս աշխարհա-

գրական մակդիր մ'է. եւ ստուգիւ Ասորիքի մէջ քաղաքի մը մակդիրը, որ զանազան հին մատենագիրներէ յիշատակուած է Dolicha, Dolica, *Ἰολιχῶν* անուններով. այսօր Տուլուք կ'ըսուի Հալէպի Ախլայէթին մէջ: Տլուք շատ հետի չէ Հիերապոլիսէն¹, ուր Անտոնինոսի մէհեանին մէջ Արեւը կը պաշտուէր Արամազդ անունով²:

Մասթէոս Առհայեցւոյ կցկուուր տեղեկութիւններէն ետքը, Ասորիքի եւ իր նշանաւոր ամրոցներուն ու քաղաքներուն վրայ ամենէն խնամոտ եւ ընդհանուր տեղեկութիւններ կը

1 Հիերապոլիս (— Սուրբ քաղաք)՝ քեաացւոց կարեւոր (Karkemish) քաղաքը՝ կը գտնուի Եփրատի արեւմտեան ափին վրայ, հիմակուան ճորալուստ արարացած անունով. Եփրատի արեւելեան ափէն Պիրեճիկի եւ արեւմտեան ափին վրայ Սաճըր (Սաճուր) գետակին Եփրատի թափած կէտին մէջտեղը: — Հիերապոլիս քաղաքին անունը հռոմէական շրջաններուն մէջ՝ Մամբըճի (Մնրէճ, Մամպուճ, երբեմն ալ Բամբիս — Bambyce այսինքն՝ Bombyx — շերամ իրր մատարտի քաղաք) ալ փոխանցուեցաւ, որ բուն Հիերապոլիսի դրացի էր, եւ ինչպէս որ դիտել կու տայ Սէյս «Ժառանգեց հին կարկեմիշի աւանդութիւններն ու կրօնական հռչակը» — Մամբըճ նախնեաց Նաբոլին է, որ պէտք է ըլլայ Մամբոկ (Mabog), Ասորիքի ամենէն ծագկած կենդրոններէն մին, նշանաւոր Մեծ-Գիցուհւոյ (— Թորթո՝ ըսաւ Լարու բնակայ. էջ 24. այսինքն՝ Anatarata կամ թերեւս Astarata) մէհեանով, որ քրիստոնէութեան առջեւ կործանեցաւ բոլորովին:

(Երկու Հիերապոլիսներու անուան շփոթութեան, եւ այլն մասին տես Սէյսի ընտիր գործին Եւ. Չ. զԼուիները. Les Hétéens. Hist. d'un empire oublié par A. H. Sayce, traduit par Joachim Menant, Paris 1891. հմմտ. Volney oeuvres complètes էջ 242:)

2 Տես La grande Encyclopédie. հտ. 14. էջ 822. Dolichenus բառին վրայ գրուած հասուածը:

գտնենք Կ. Շլումբերգերի գլուխ-գործոցին մէջ, զոր քանիցս յիշեցինք արդէն. (Un Empereur Byzantin, Nicéphore Phocas. Gustave Schlumberger, Paris 1890.) այդ մեծարժէք գործը, սակայն, նուիրուած է Թ. դարու դէպքերուն եւ Նիկեփոր Փոկասի պէս մեծ դէմքի մը քաղաքական կամ աշխարհակալական գործունէութիւններուն, որոնց ընդարձակութեան ու յաջողութեան պահապան եղած են Մարաշի, Տլուքի, Այնթապի, Մամբըճի, Ռապանի (= Ալթուն թաշ քալէ Առապանի մէջ) ամրոցները. այս ամրոցները, կ'ըսէ Շլումբերգեր, ամէնէն նշանաւորներն էին անշուշտ, որովհետեւ կը յիշատակուին բոլոր ժամանակագիրներէն: Տլուքը մանաւանդ, հին Տոլիքէն շատ ամուր բերդ մըն էր Այնթապին քովիկը¹:

Տասներորդ դարուն մէջ (962ի միջոցին) երբ Հոռոմները գրաւեցին Մեծ Հայոց երկիրները (անշուշտ Ասսպուրականի մասին է խօսքը), ուր Սարակինոս ցեղերը կը տիրէին, շատ Հայեր կայսրութեան երկիրները ապաստանեցան. ասոնց՝ բոլոր Սերաստիոյ նահանգը տրուեցաւ եւ այս Հայերուն յանձնուեցան նաեւ Արաբներէն առնուած ամրոցները, որոնք՝ ըստ Շլումբերգերի՝ Մամբըճ, Տլուք եւ այլն էին (անդ էջ 250. ծանօթ.):

Տլուքը եթէ Արամազդի տիտղոսներէն

¹ „Doulouk ou Doluk, l'ancienne Doliché, était à cette époque un très fort château voisin d'Ain-tab, (էջ 218):

ձէկն է, կրնանք վստահարար ըսել թէ Սուրբ-
 քաղաք մըն ալ (= Հիէրասպոլիս) Տլուք ինքն
 էր շատ հին անցեալի մը մէջ: Արաբական, բիւ-
 զանդական, խաչակրական եւ այլն արշաւանքնե-
 րու ատեն իբր գաւառ, իբր Ս. Պօղոսի պէս հայ
 վանք ունեցող գաւառ մը, որ Նիկեփորի եւ իր
 յաջորդներուն ատեն կարեւոր գիծ մը կը կազմէ
 Մարաշի հետ Բիւզանդիոյ տիրապետութեան
 սահմաններուն մէջ¹, ասոնք ալ հիմայ աւերակ-
 ներու վերածուած են եւ աւերակներէն շատերն
 ալ արտ ու ագարակ եղած են իբր թէ բնա-
 գոյութիւն ունեցած չըլլային:

Տլուք տիտղոսը գոնէ անեղծ ու անսխալ
 կերպով Արամազդի ժամանակները ճեղքելով
 պահուած եւ հասած է մեզ եւ պիտի պահուի
 անշուշտ, միշտ իբն հետ պահելով նաեւ ոչ
 միայն Ս. Պօղոսի նորագիւտ վանքին յիշատակը,
 այլ նաեւ ծով կողուած փոքրիկ գղեակը, Ան-
 տիոքայ երկրին, Տլուք գաւառին մէջ:

Արդի Տիւլիսը:

Երկու խօսք ալ Տլուքի արդի վիճակին
 վրայ:

Այնթապի ճիշդ հիւսիսային կողմը 1—
 1 1/2 ժամ հեռաւորութեամբ կը բարձրանայ

¹ En Syrie, une ligne allant de l'est à l'ouest et passant à mi-chemin entre Doulouk et Maraeb, marquait à peu près, à l'avènement de Romain II, la limite septentrionale des territoires qui relevaient encore entièrement de l'autorité du prince d'Alep. (եջ 138.)

լեռ մը, որուն գագաթը շինուած է իսլամական
Ջիարէթ մը, Տիւլիւք պապա¹ անունով:

Այդ Ջիարէթին քովերը, արուեստական
քարայրներ կան. բոլոր լեռը հիանալի դիրք
մ'ունի, ամբողջ յուռթի Այնթապին համայնա-
պատկերը շատ հեռաւոր հորիզոններով կը
պարզուի աչքի առջեւ: Տլուքի լեռը 15—20
տարիներէ ի վեր ընտիր այգիներով ծածկուած
է: Լեռան Արեւմտեան կողմը քիչ մը հեռուէն
կը բարձրանայ Սեւ լեռան գօտիներէն Սոփը:
Հարաւային կողմը, լեռան քղանցքէն, կը բղխի
վճիտ աղբիւր մը եւ կը սկսի համանուն Տլուք
թրքարնակ գիւղը:

Ո՛ր եւ է գիտական խուզարկութիւն եւ
պեղում չէ՛ եղած Տլուքի եւ ընդհանրապէս
Եփրատացւոց մէջ, այնպէս որ կարելի չէ՛ ճշդիւ
գաղափար մը տալ աւերակներու արժէքին,
տեսակին եւ ընդարձակութեան վրայ, որոնք ո՛չ
միայն Տլուք լեռան, այլ մանաւանդ արդի Տլուք

1 Ջիարէթ կը նշանակէ հոս Ախա, Ախաասեղի:
Ասոնք սրբակեաց (ազիզ) Տերփիներու եւ այլն շէրիֆներն
են. լաւ եւս շինական Դաֆարանէն (mausolée) են, որ
թէ քաղաքներուն մէջ եւ թէ քաղաքներէն դուրս կը
շինուին:

Թէ՛ Տլուքի գամբարանը որուն է, չեմ գիտեր. միշտ
Տլուք Ղաղա կոչու մով ծանօթացած է:

Այնթապի Արեւմտեան կողմը՝ քաղաքին անմիջապէս
ձայրն ալ կայ Ջիարէթ մը, Լուղաղա անունով: Որով-
հետեւ Դամբարանի տանիքին վրայ երկու հաս Լող կամ
Լողքար տնկուած են: Բնական է որ մարդուն անունը Լուղ
չէր: Այսպէս նաեւ Տլուք չէր Տլուքի Ջիարէթին մէջ պատ-
կողին անունը: Ուղղակի տեղէն առնուած եւ գրուած ա-
նուններ են:

գիւղի շորս դին, մանաւանդ դէպի արեւմտեան կողմը քէպէր (Թրքարնակ գիւղ մը) տարածուած են¹:

Տլուքի աւերակները մերթ ընդ մերթ հետաքրքրած են գիւղացիները կամ Այնթապցիները՝ գանձ (Տէֆնէ) գանելու համար: Այլ միայն այդպէս հետաքրքրութեամբ պեղում ընողներ, այլ նաեւ ըստ բախտին հողի պատառուածքը բրբրող մը գտած է գանձը եւ հարստացած: Իսկ հնութիւններէն, քարերու վրայ խաչի

1 քէպէր՝ հին Տլուք գաւառին սահմանին մէջ է. հեռեւոր քէպէր ըսուած տեղնը Տլուքէն գաւառ տեղ մը հասկնալու չէ:

Տլուքէն քէպէրի մօտ գտնուած աւերակներու մէջ, բարեկամներէս Գ. Թ. ի տուած տեղեկութիւններու համեմատ, գանձերու հետ, մտնաներ ալ կը գտնուին. «Երեք շորս տարի առաջ գիւղացւոյ մ'արօքը ծակ մը կը բանայ. մարդը կը մեծցընէ զայն եւ ներս մտնելով կը տեսնէ շորս կողմը, յատակը եւ առաստաղը մարմարէ շինուած փոքրիկ անակ մը, որու պատին եւ առաստաղին քարերը իրարու կցուած են կապարով. յատակը միակաւոր քար: Գիւղացին կը հեռաբրբրուի եւ երկար յոգնութիւններէ ետքը կը փրցընէ յատակի քարը եւ կը տեսնէ որ մեռեալ մը կը պտակի, իբր թէ նոր մեռած ըլլայ. բայց երբ կը զոյն անոր բոլորովին փամս կը գտնէ զայն:

Փրկեցիները (— Երոպացիներ) կը հարցընեն եղբ. «Տիւրիքցիներուն խօփը ոսկի՞ է թէ երկաթ», եթէ «երկաթ է», պատասխան առնուի կ'որոտնան եղբ. ըսելով թէ «մեր նախահայրերուն գանձերը գեռ երեւան չեն ելած», կը նկատարէ նաեւ իրամբար մը, հիմայ ցամքած, որ կապար ոգու զոյներով հազորդակցութեան գրուած է Ս—Ղ գիւղի Պ—Ք—Ն—Ղին հետ: — քէպէրի շրջակայքը գտնուած քարայրները, կ'ըսէ, կը կարծուի թէ գերեզմաններ եղած ըլլան: Այդ քարայրներէն երկուքը քիլիկե-Մ—Ղուր—Ղ կ'առնուան, որոնց մէջ խորանի տեղեր կը տեսնուին:»

(քրիստոնէական) եւ ուրիշ (ոչ-քրիստոնէական) քանդակներ կը գտնուին: Անօթ ըլլալով կէս դար յառաջ գտնուած է կաթսայ (միւսոնի) մը կամ խան մը (= սինի), որուն վրայ երկուսուսան առաքեալներու պատկերները փորագրուած են եղեր շուրջանակի: Անօթին հայերէն վերտառութիւնները ցոյց տուած են որ վանքի մը (Ս. Պօղոսի՝ արդեօք) սեփականութիւնն է:

Անօթը գտնողներ շեն կրնար համաձայնիլ իրարու հետ. կառավարութեան լուր կը արուի եւ Այնթապի Թէքքէի Շէյխը, իբր տէր բոլոր Վարրձիներուն կը գրաւէ անօթը՝:

« Երբ այս առիթը կը գրեմ, Տիւիւքէն գրեթէ 14—15 ասրիէ ի վեր նորութիւն մը չուրիմ: Այնթապէն արուած տեղեկութիւններ մասնաւոր հանգամանք մը երեւան չեն հաներ. ընդհանուր հետաքրքրութիւն արթնցընող առիթը նայնութեամբ կը քաղեմ Գ. Պ. ի նամակէն:

« Համանուն (Տիւիւք) գիւղի մէջ եւ շրջակաները կը գտնուին այրեր, ուր ակներեւ կը տեսնուին բնակչութեան հետքեր: Այդ գիւղի մէջ այր մը կայ որ ցարդ Բէլէ-Վաշ-Նուշ (— Այր-Եկեղեցի կամ Եկեղեցւոյ Այր) անուամբ կը յորջորջի, որոյ մէջ Կիլիկիոյ Ելէն քարեր (— մոզաիզ) կամ Նկար կը գտնուին: Այդ Կաշուշի ներքեւ Սաւա-Շուսան աղբիւր մը կայ. քիչ մ'անդին Գաշուշ-Փաշուշ եւ Գաշուշ - Ալան փունարներն (— ակնաղբիւր) ալ կան. վերջինը բաւական ընդարձակ 800—1000 քառակուսի կանգունի շափ լճակ մը կը կազմէ, որ թէ լողարանի կը ծառայէ եւ թէ ջրամբար մ'է, որով կ'ստացուին շրջակայ արտերը: Ուրիշ ուշիշ եւ Աղբիւրներ ալ պակաս չեն, Պէշ-Փաշուշ, Գաշուշ-Փաշուշը, Չաշուշ անուամբ, որ Բեդլիէի եւ Տիւիւքի շրջանակներուն մէջ կը գտնուին»:

Խոսակազմ քեպերի վրայ՝ «կըսեն թէ քեպերի տեղը մամանակին մեծ քաղաք մ'է եղեր, որոյ ապացոյցներ եւ հետքեր պակաս չեն. Կիլիկի, Կաշուշի լաւագոյն կ'եղին աւերակներու մէջէն: Տակաւին այժմ կը գտնուին Կաշուշի տեղը»:

Թերեւս քիչ մ'աւելի ընդլայնումներ ըրինք Տլուքի մասին կարեւորը խօսելու ատեն: Բայց մեզ զբաղեցընող գեախնը աշխարհագրորէն այնքան անմշակ է որ, Թերեւս աւելորդ պիտի չըլլար ամբողջ Եփրատացիքը¹ ուսումնասիրել հոս՝ Տլուքի վերաբերութեամբ: Հիւսիսէն հարաւ Եփրատի արեւմտեան ափը շարուած

— Իլիդն առարկաներ, Բանլ-գին տարէր, Լանս-տր-բոր Լանլիլ-տիւնտ, Ելբր, Գան-Գան Գր-Տիւր: Առջի տարիներ թիզ մը բարձրութեամբ ձուլածոյ կուտ մը գտած են հոն: Խաչաձեւ եւ զոյնզոյն քարեր ալ գտնուած են (— մեզոլիթ): որոնք Թուրքի-Լուրէ, Պ-լիլլիլ ծածկով հիմնուորց տեղերու քարերուն նմանոցած են հնախոյզք: Աերջուպէս Քեդէր որ Այնթապէն 2-2 1/2 ժամու շափ գեւոյի հիւսիսային արեւմուտք տեղ մ'է եւ ընտիր շափը արտադրող այգիներ ալ ունի, պատմական տեղ մ'է, որուն հնութիւնները երեւան հանելու համար պէտք է լաւ մը խուզարկել:

Այնթապէի ջուրն ալ Տիւլ-տի, Քեդէրի ճամբու վրայ գտնուող ժեշիլ-Գաներէ (— ազուգայք) կ'ապացուցուի որ առաջ հոն Քեդէր կ'երթայ եղեր Բանճ-Ելլան (— Այնթապէի նշանաւոր եւ առատ ջուրին ակն ու ամբարը), անշուշտ Սոֆի եւ շրջակայ լեռներու ջրամբարն ըլլալով, զոր 2 կամ 2 1/2 տարի յառաջ Մահիբ Էֆ, անուն գորշի մը նախաձեռնութեամբ եւ Պոլիկեզէնեան անուն հոյ արհեստաւորի մը ջանքերով Այնթապէի բերին: (Հին պատմութեան մէջ ծածկով Sagourrou — Սաճուրու, հիմայ Ս-ճուր ըսուած ջուրն է, որ Սոֆի լեռներէն կը բղկի եւ Այնթապէ կը ջրէ:)

Տիւլ-տի, Քեդէրէն անդին Կի-Տի-Ել, Գոր-ճի-ճի-տ (կրնայ թարգմանուիլ Սի- Բլ-տ կամ Թ- Բլ-տ) գիւղերու մէջ ալ մարմարէ սիւներ եւ հիմնուորց բեկորներ կը գտնուին:

Եփրատացիք կ'ըսուի այն երկիրը որ Միջագետքի ու գլուխեամբ, Եփրատին արեւմտեան կողմը կը տարածուի եւ հիւսիսէն Փոքր կամ Երրորդ Հայք, հարաւէն Ասորիք, Երեւմուտքէն Կիլիկիա, եւ Երեւելքէն ալ Եփրատ՝ իր սահմանները կը գծեն:

ամբողջներ, Ռապանէն, Հոսմկայէն մինչեւ Հիւ-
րապոլիս, եւ նոյն ուղղութեամբ Արֆնի ափին
վրայ՝ արեւմտեան կողմէն Արեւըդան, Աիւրիս
եւ ասոնց մէջ տեղ Հալէպ, Ազաղ, Թլլաշար,
Այնթապ, Տլուք, Նիզիպ, գիմացէն՝ Պիրեճիք,
եւայլն եւայլն իրարու կապուած բախտ մ'ունէին
կարծես:

Ըսենք նաեւ թէ այդ երբեմն նշանաւոր
ամբողջներն ու շրջանակները, հիմայ իրենց ամե-
նէն նշանաւորին, Այնթապի աւերակ բերդին
(= քալէ) քով ծաղկած, փայլած Այնթապ
քաղաքին շուրջը սփռուած են՝ աւերակ ամբողջնե-
րու կամ փոքրիկ գիւղերու ձեւին տակ:

Ազաղ (հին Hazart) գետ Այնթապի հետ
կապուած է: Այնթապի արեւմտեան հարաւային
կողմը, Քիլիսի ճամբուն սկսուածը, Ազաղ կօ-
զուշը՝ կ'ըսուի, իրր թէ ըսուէր Ազաղի նա-
նապարհ: — Թլլաշար (Թիլն Աւտեաց),
Եփրատին արեւմտեան կողմը եւ Պիրեճիք՝ գի-
մացը Ապղարիպի, Շնորհալուոյ Եղբօր որդւոյն
(Ասսակայ) ամբողջ էր եւ Թլլաշարն ալ, հիմայ
նշանաւոր Նահիյէ մը թրքարնակ, Շահան-Չօ-
րափարի (Շնորհալի կղբօրորդին) քաջագործու-
թեան վայրեր կղան ճօսլինի ատեն (Հմմտ. Մ.
Ուռ. էջ 390—391. 422—423. — Շ.
պրգայ. էջ 220—221): — Նիզիպ, միշտ ի
զուր շփոթուած Միջագետքի Մծրին (= Նսե-
պին) քաղաքի հետ, Նիզիպ (= Նսեպին)՝ Եփրատի

1 Եթէ ուշ թրքերեն է եւ կը նշանակէ շնորհօր.
Կրիստոս, Իւլ:

արեւմտեան կողմը Պիրեճիքի հանդէպ, վերջին անգամ իր դաշտը բացաւ Իպրահիմ Փաշայի ռազմավարութեան առջեւ (1839 Յունիս) իր հնութիւններէն կը պահէ Բիլիսէ-Ճամիսին: — Քրզըլ-Հիսարը, որ Այնթապի ամենէն նշանաւոր դուռը կը համարուէր եւ իր հնութիւնը կը վերնայ մինչեւ Սեւ Արարի աստն:

Մօրիկ կամ Մաւրոյ Վարդ կը կոչուի Բարդաս Փոկաս (Bardas Phocas) իշխանը, նշանաւոր Նիկեփորի Փոկասի հայրը, որ Սկելառոսեան տունէն (հմմտ. Մ. Ռուհայեցի էջ 41, 48, 552) իր որդւոյն Նիկեփորի հետ Սլաւներէ (Ռուս, Պուլկար եւայլն) եւ Հայերէ կազմուած 50,000 զօրքերու բանակով մը, 954—955ին, արշաւեց Հատաթի (= Այնթապի) վրայ, որպէս զի Հայէպի Սէյֆէտուլլահ ամիրան բռնագատէ շինելու այն պարիսպները, որ կը բարձրանային հիմակուան Քրզըլ-Հիսարի տեղերը: Սեւ Արարին բիւզանդական բանակը կարմրեցաւ այդ պատերազմին մէջ երեքնազար հոգիններու կորուստով: Այս պատճառաւ Կարմիր-Պարիսպ (= Քրզըլ-Հիսար) անուանեցաւ Հագաթը, որ Այնթապն է, աւելի ծիշտը՝ Այնթապի սահմանակից ամրոցը, հիմայ Քրզըլ-Հիսար թրքարնակ նշանաւոր գիւղը:¹

1 Hadath. Hadeth, forterresse frontiere. Elle fut appelée la Rouge à cause du sang byzantin qui y coula à flots. Le nom de cette place forte revient constamment dans les récits des luttes de cette époque. Կ. Շր. Ժ. Բէրդ. էջ 128. 134:

ՀԻՈՄ-ԿԼԵՅ

Եկեղեցական պատմութեան մէջ ամենէն սքանչելի (անշուշտ պատմականօրէն) մէկն է Հոռմ-Ալայ¹, որ կապուած Ս. Ներսէս Շնորհալուոյն, այն տիեզերալոյս Ղարդապետին եւ Կաթողիկոսին անուան հետ, չէ՛ անծանօթ, թէ՛ գիտնականին եւ թէ՛ ուսմկին:

Հոռմ-Ալայի մասին շատ քիչ հետազոտութիւն եղած է: Կաթողիկոսական Աթոռի կայանք չեղած՝ յաճախ կը յիշուի Միջագետքի, Եփրատացւոց, Ասորիքի, Կիլիկեցւոց պատմութեանց միջնադարեան բոլոր շրջանին մէջ:

Հոռմ-Ալայ կարծես պատահամբ հայրապետական Աթոռ եղաւ: Երիտասարդ Կաթողիկոսը, Գրիգորիս, երբ դեռ Ծովք կը նստէր, Կաթողիկոսարանին եւ Կաթողիկէին բոլոր սրբութիւնն ու սպաները, Հոռմ-Ալայ «տարաւ եղ անդ ի պահեստի առ քարեմիտ կին մի իշխանի ազգաւ ֆրանկ» (Կիրակոս էջ 62): Որովհետեւ «Գղեակն Ծով», ինչպէս

ՔԵՐԷԼ-ՏԷՄԵՐ, տեղական արտասանութեամբ ՂԵՐԷԼ-ՄԵՐ՝ երկու հաս են, Պէդիք ՂԵՐԷԼ-ասար եւ Քիչիք ՂԵՐԷԼ-ասար: Մեծը՝ Այնթապի Հարաւային Արեւելեան կողմը. Հալէպի ճամբուն վրայ, հարուստ, յուսթի գիւղաբազար մը. Փոքրը, Այնթապի Հարաւային Արեւմտեան կողմը, Քիլիսի ճամբուն վրայ, գիւղ մը: Բարգասի բանակին պարտութիւնը, Մեծ Կարմիր-պարիսպին տակը եղաւ անշուշտ: — Այնթապի եւ շրջակայից, ինչպէս նաեւ բոլոր Կիլիկիոյ մասին ամփոփ եւ լուսազոյն գրուածն է «Կիլիկիան», որ «մասենադարան «Արաբստի» շարքին մէջ հրատարակուեցաւ 1894ին, Պետերբուրգ:

¹ Ըսուած է նաեւ Հոռմ-Քոչ (Մ. Ասորի էջ 221):

տեսանք վերեւ (էջ 11—12) « ոչ ունէր այնչափ
ամբութիւն » . հետեւաբար Գրիգորիս կաթողիկոս
եւ Շնորհալի կ'ուզէին Արեւելք անցնիլ,
Վրաստան երթալ « ակն կալեալ յանդ զօրա-
ցեալ յիշխանսն Տանն Վրաց եւ թագաւոր
Ափխազաց » : Բայց նոյն միջոցին այն « բարեմիտ »,
« բարեպաշտօն » եւ « սասուածասէր » Տիկինը,
որուն հաւատացած էին եկեղեցւոյ հարստու-
թիւնը, զրկուեցաւ իւր ամուսնէն, քաջ ճօսլի-
նէն, որ՝ որսի ատեն դաւադրուեցաւ ձիէն իյնա-
լով . խելակորոյս վիճակի մէջ գտան զինքը
երկու Թուրքեր, Հալէպ տարին եւ Հրէի մը
ծախեցին . ետքը ճանչցուեցաւ ճօսլին եւ
Նուրէտտին ամիրային յանձնուեցաւ : Նու-
րէտտին այս պատրաստ որսը շահագործեց .
Եփրատացւոց գրեթէ բոլոր բերդերն ու ամ-
բութիւններն առաւ բաց ի Հոռոմ-Վլայէն, « ուր
կայր կինն նորա դստերօքն » : Ճօսլին՝ կը կար-
ծուի թէ մեռաւ Հալէպ եւ իւր կինը տեսնելով
որ Հոռոմ-Վլայ միայն մնաց քրիստոնէից ձեռքը,
իւր մօտ հրաւիրեց Հայոց կաթողիկոսն եւ անոր
յանձնեց բերդը (Վարդան), կամ կաթողիկոսը
ինքն ուզեց Հոռոմ-Վլայն եւ փոխանակեց Թորոսի
իշխանին կալուածներով (Սիրակոս) . Շնորհա-
լին կ'ըսէ . « Բզսա (= զՀոռոմկլայն) կամսու
սըմին (= Գրիգորիս կաթողիկոսին) տուեալ : »
Ըստ Սմբատ պատմչի՝ « իսկ յօրերս (1151)
երեստ կինն Պարօն ճօսլինն զՀոռոմկլայն սուրբ
կաթողիկոսին Տէր Գրիգորիսի ձեռնազրով
զի մնացէ աթոռ Հայրապետութեան Հայոց .

եւ կայ գիրն մինչեւ ցայսօր (Սմբատ
էջ 95)¹

Գրիգորիս Վթղ. այսպէս չգնաց Վրաստան
եւ անմիջապէս “ձեռն ի գործ արկեալ շի-
նեաց զեկեղեցի հրաշագան զմքէթարդ ի
նոյն բերդն (= Հոռմկլայ) եւ սկսաւ թարգ-
մանութիւն առնել աստուածային գրոց. եւ բա-
զում գիրս ետ թարգմանել ի հայ լեզու զորս

1 Մ. Առքէ էջ 423-424. — Վրտն էջ 128. —
Կիրակոս էջ 62. — Շ. պարագայ էջ 227: Ըստ Վարդա-
նայ (նոյն անգ), Հոռմկլայն այսպէս կոչուեցաւ “ժամն Հոռմ
Արեղայի անդ բնակելոյ. յորմէ առին Տաճիկք, եւ ի նո-
ցանէ Վասիլ իշխան (“Տէրն Հոռմկլայի Գող Վասիլն”
† 1112 ՍՊՊ էջ 91) եւ “ի նմանէ առին փռանգքն”
Փռանգներէն ալ Կաթողիկոսն առաւ. եւ ետքը Եղիպտոսի
Սուլթանը, Ինչպէս որ պիտի տեսնենք: — Աթոռին Հոռմկլայ
փոխադրութեան թուականը մտորինակ չէ բոլոր պատմա-
գիրներուն քով: Մ. Ասորի՝ Զոսիմի գործախառնութիւնը
(որմէ ետք Կաթողիկոսին անցաւ բերդը), “ի նոյն ժամա-
նակս”, “ի նոյն ամի” (էջ 423) կը գնէ. եւ այս անորոշ
տարին կանխող թուականն է (էջ 422) Ասորոց 1459 եւ
Հայոց 586 (= 1137), իսկ Հոռմկլայի յանձնուելուն, եւ-
սլն, յաջորդող անմիջական թուականն է (էջ 424) Ասորոց
1464 եւ Հայոց 591 (= 1142): — Վարդան (էջ 127)
“յայնմ ժամանակին կը գնէ Հոռմկլայի յանձնուիլը եւ
կանխող թուականն է (էջ 126) 610 (= 1161), յաջորդ
թուականը Գրիգորիսի մահուան տարին 615 (= 1166): —
Կիրակոսի քով (էջ 611) Աթոռի փոխադրութիւնը կանխող
թուականն է Բարսեղ Վթղ. ին մահը 562 (= 1113): —
Սմբատ այս օրերուն մէջ, “յօրերս”, առաւ, կ’ըսէ, “Կինն
պարոն ճօզինին զՀոռմկլայն Սուրբ Կաթողիկոսին” նոյն
(էջ 95) եւ անմիջապէս յաջորդ տարին կը գնէ 600
(= 1151), որու Նաւասարդի 23ին “Ին Յէն Լուրդ Բիւր-
իւուն” եւ նոյն տարին “Էսա պարոն թորոն ի Հոռմն
զՄիս եւ զԹիւն. եւ բանեց զգուքն թամաս” (նոյն անգ):
Մենք Սմբատի թուականը՝ 1151 տարին ընդունեցանք
իր ամենէն ճիշդը (հմմտ. Շ. պրգ՝ էջ 228, 505):

ինքեամբ, եւ զորս այլոց ձեռամբ, (Աիրակոս
էջ 63):¹

Հոսմ-Ալայ, Հայ-Ալայ մ'եղաւ այսպէս,
ուր գրեթէ մէկ ու կէս դար (141—142 տարի)
Հայոց Աթողիկոսութիւնն փայլեցաւ, զստ
դարագլուխ մը բանալով Եկեղեցական պատ-
մութեան մէջ, այն դէպքերով՝ որ անգամ մըն
այլ տեղի չունեցան:

Գրիգորիս Գ. Էն մինչեւ Ստեփանոս Գ.
11—12 Աթողիկոսներուն բոլորած շրջանը,
1151—1292, Հայ Եկեղեցւոյ արտաքին եւ
ներքին կեանքին համար բոլորովին ինքնատիպ
հանգամանք մ'ունի:

Հայ. Եկեղեցւոյ ներքին բարեկարգու-
թիւնը, դաւանանքի պարզութեան եւ ժամա-
կարգութեան կողմէն, Շնորհալոյն կը պարտի
իր գոյութիւնը: Հայ. Եկեղեցին, իբր հնագոյնը
Քրիստոնէական ընդհ. Եկեղեցւոյ ազգային
Եկեղեցիներուն մէջ, Շնորհալոյն ձեռքով պար-
զեց, շեշտեց իր լայն, մինչեւ հիմայ կարծուա-
ծէն շատ աւելի լայն ու շատ աւելի ներող ոգին,
Եկեղեցական ընդհանուր միութեան համար:

¹ Հմմտ. «Սոքա պայծառացուցին զԵկեղեցին հայաս-
տանեայց, կարգաւորութեամբ եւ տաւնիք եւ սպասիք: Եւ
իւր-իւրէն՝ որ ոչ գտանիր առ մեզ. եւ փոխեցին
զսթոսն հայրապետական ի Նո-ւն, եւ անտի ի Հո-ուլայն.
զնեալ զնա ի Փռանկ իշխանէ միջէ: Եւ ամբացուցին
պարսպաւք ամբագունիք, զոր շրջապատեն երկու գետք
Եփրատ եւ Փ-ու-ն, եւ շինեալ ի նմա Եկեղեցի վայելուչ
եւ կալեալ զհայրապետութիւն Տէրն Գրիգոր ամս ԾԳ-
վախճանի բարիք: Եւ յաջորդէ զսթոսն Տէրն Ներսէս
ամս Է՛ն (Տաշեան, Յո-ց-ի էջ 565-6):»

Այս կէտը պէտք եղածին պէս ուշադրութիւն չէ գրաւած դժբախտարար Հայ. Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ: Այս կէտը զգացընելու համար պէտք է դիտել որ Շնորհալուոյ նման ազատամիտ, Շնորհալուոյ նման քրիստոնէական կեանքն ապրող, բմբունող, քարոզող, Շնորհալուոյ նման քրիստոնէական Եկեղեցւոյ ոգին ճանչցող եւ այս բողոքն իր գրչին տակ հրապարակող եւ գործադրող կաթողիկոս մը չենք գտներ իրմէ յառաջ եւ իրմէ ետքը. մի միայն Գրիգոր Պահլաւունի Տղայ, Շնորհալուոյն այս իսկապէս շքեղ ու հոյակապ եղբորորդին, Շնորհալուոյն շնչով տաքցած, անոր կրթութեան ու սկզբունքներուն մէջ սնած կաթողիկոս մը մշակեց Շնորհալուոյ մահուամբ ընդհատուած եկեղեցական միութեան խնդիրը, բայց այս անգամ ալ Մանուէլ Կոմնենոս Կայսեր մահը (1180 Սեպտ. 27) կը ջլատէր պահլաւիկ կաթողիկոսներու այսմեծ ձեռնարկին յաջողութիւնը: Ըստ՝Ալայ, այս խռոված, վտանգած ժամանակին մէջ իբր գլխաւոր կենդրոն սրբազան գրականութեան բարգաւաճման եւ իբր միակ կենդրոն Եկեղեցական միութեան խնդրին, մեծ նշանակութիւն ունի: Աւելի մեծ նշանակութիւն ունի այն յօժարութիւնը, սէրն ու վստահութիւնը՝ զոր Հայ. Եկեղեցւոյ համայնքը կ'արտայայտէ: Շատ խռով ժամանակ մը, ամէն մարդ իւր գլխուն ճարը նայելու ժամանակ մը, ոչ ոք ըսաւ թէ հիմայ եկեղեցւոյ միութեան, եկեղեցւոյ բարեգործութեան ատենն է, աւելի

կարեւոր խնդիրներ ունինք եւ այն՝ Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսական հրաւերը, Հռոմկլայի մէջ իր գլխուն միացուց բովանդակ Հայ. Եկեղեցւոյն անդամները. Աղուանից Կթղ.ը, Անոյ, Անտիոքայ, Երուսաղէմի, Տարսոնի, Նդեսիոյ, Տիդիսի, Սիւնեաց, Դալմայ, Կարուց, Նախնատանի, Բզնունեաց, Մանազկերտոյ, Տարօնոյ, Ժուիաց եւ Զարեանդ զաւառի, Սաղմաստոյ եւ դրանն Պարսից, Թէոդոսուպոլսեայ (= Կարնոյ), Մելետենոյ, Անարզաբայ, Սելեւկիոյ, Սամսուացուց քաղաքին, Մամեստիայ Կիւլիկեցուց, Կիպրոսի, Աշմուշտայ, Նիքիերտոյ, Սերաստիոյ, Նէոկեսարիայ, Կոկիսոնոյ, Ապամիոյ Ասորոց, Լաւողիկեայ բոլոր Արքեպիսկոպոսներն ու Եպիսկոպոսները, ինչպէս կը տեսնուի այս ցանկէն, հեռաւոր եւ մերձաւոր տեղերէն կը փութան Հռոմկլայ (1179). առանց պատրուակի, առանց անձնական նկատումներու եւ տկարութիւններու՝ կը խորհրդակցին, կը միանան իրենց գլխին՝ աննախանձ, կ'ունկնդրեն Լամբրոնացւոյ՝ իրենց թերեւս ամէնէն կրտսերագունին՝ այն հիանալի, քրիստոնէական ան-

1 Միայն Տուտեորգիներ ըսին թէ «յերեկոյացեալն եմք ժամու», թէ «գիշեր է եւ ոչ տիւ. տկար եմք մարմնով եւ ձեռք հասակաւ» եւ այլն: (Տես Նամականի. Գր. Կթղ.ի Տղայ. աս. Ղենեակի 1838. էջ 77, 88):

Բայց որտես եւ վեհանձն կաթողիկոսը պատասխանեց ծանր ակնարկութիւններով եւ երգիծանքով, որանց առջեւ մարդ կը շիկնի կորագլուխ. եթէ երբեք չիկնեցան Որդին Տուտեայ եւ իր համախոհները:

ստուեր ոգիով ընդլայնուած ատենարանութեան, կը հաւանին Եկեղեցական ընդհ. միութեան. այնքան տաք էին գործին որ «աղաչեցին ամենայն ժողովն փութապէս առաքել զգրեալս, զի մի՛ ասնն պատահեսցէ յարքայէն մահուամբ իսպիանումս առաջարկեալ խորհրդոյս» (Ընդհանրական էջ 200):

Հռոմ-Ալլայի պատմութիւնը պիտի չընեմ այս տեղ իւր բոլոր մանրամասնութիւններով. ոչ ալ Շնորհալոյ եւ իւր յաջորդներուն գործերը կ'ուզեմ նկարարագրել: Այսչափով ալ ուզեցի երեւան բերել — մեր Եկեղեցական պատմութեան միակ դէպքը, եւ ամէնէն նշանաւոր դէպքը, որ Շնորհալի եւ Գրիգոր Տղայ Աթոռիկոսներու ատեն մշակուեցաւ յաջողելու աստիճան եւ այս բոլոր խնդիրներու մանրամասն պարագաներու կենդրոնը եղաւ Հռոմ-Ալլայ, այնքան հռչակաւոր Աթոռիկոսարան մը, այնչափ ծանրութեան կենդրոն մը, նոյն իսկ Ասորոց Եկեղեցւոյն համար, որ բոլորովին ներգործուեցաւ, օծուեւ, շնորհուն անուն մ'եղաւ, կցուելով Ս. Ներսէս Շնորհալոյ անուան. Ներսէս-Ալլայեցի: Այս մանրամասնութեանց համար հետաքրքիրներ թող կարդան Ալիշանի «Շնորհալի եւ պարագայ իւր» հմտալից գործը, որուն մէջ հեղինակօրէն խտացուցած է այս մասին Հայ մատենագրութեան մէջ ցրուած եւ իր ձեռքը հասած ամէն տեղեկութիւն:

* * *

Քիչ մըն ալ Հոով - Ալայի ուրիշ կողմերուն
հետաքրքրութիւնք այս առթով:

Տեսանք թէ Ալայն շատ ձեռքերու անցած
էր Աթոզիկոսարան շեղած: Մեզի ծանօթ պատ-
մութիւն եւ յիշատակարաններ կը լունն թէ
երբ Գրիգորիս Աթղ. առաւ բերդը, ինչ սրբա-
վայրեր կային հոն:

Քանի որ թէ Գող Ալայի եւ թէ ֆոանկիչ-
խաններու, քրիստոնեայ բերդատէրներու ձեռք
անցաւ՝ հարկաւ եկեղեցի մը կար Հոով-Ալայի
մէջ. դժբախտաբար այս մասին որոշ բան մը
չենք գիտեր. ոչ ալ նոյն իսկ այն շէնքերու
նկատմամբ, որոնք Աթոռի փոխադրութենէն
հոսքը շինուեցան:

Գրիգորիս Գ., Փորր Ալկայասէր, ըստ
Աիրահոսի (տես վերագոյն)՝ «շինեաց զեկե-
ղեցի հրաշագան զմըէթարդ»: Նոյն պատ-
միչք կ'աւանդէ նաեւ թէ Գրիգոր Գ., Տղայ,
«շինեաց զգեղասպանոյն Եկեղեցին ի Ալայն
եւ զարդարեաց զնա մեծապէս» (էջ 69).
բայց երկու Եկեղեցիներուն անուններն ալ չի
նշանակեր:

Հոով-Ալայ քիչ ժամանակի մէջ ճոխա-
ցաւ, փառաւորուեցաւ եւ Աթոզիկոսարանի
եկեղեցիները թէ՛ Շնորհալոյ նոր ժամերգու-
թեամբ եւ թէ՛ Գրիգոր Տղայի շինութիւններով
իսկապէս նշանաւոր ու հաշակաւոր եղան: Իսկ
սպասներուն հարստութիւնը Ամբաս իբր ակա-
նատես կը նկարագրէ, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Նոր լոյս տեսած յիշատակարանի մը գրիչը, թովմաս քահանայ, բնիկ Ալայեցի, շատ շքեղ կը նկարագրէ հայրապետական Աթոռին փառքը եւ նշյն տողերուն մէջ ալ անկումն ու աւերումը՝ Աուլթան Աշրաֆի ձեռքով. «Յորոց ի բնաւիցն յորունց եւ իմն նուաստութեան, որ եւ փոքումասին անարժան գոյով թովմաս ոմն անուն, տարաշխարհիկ եղեալ ի հայրենի տեղոյ իմոյ, յերբեմն ի վաղնջուց ամաց հայրապետական աթոռոյ նոխութեամբ փառաւորեցելոյ, ի նշանատրն ասեմ՝ դղեկէ Հոռոմ-Ալայէն, վասն իմոյ մեղաց, նախ քան զվեց ամ՝ գրութեան տառիս ի ձեռս Տանկաց մատնեցելոց, յորմէ ամու եւ կիսով նախ քան զառնուլն պատահեաց ինձ ելանել եւ գալ յաշխարհս Արիկիոյ, յուսով տեսութեան սուրբ գերեզմանին Քրիստոսի. զոր վարկանիմ թէ եւ ոչ ըստ իմոյ արժանեաց, այլ վասն անչափ խնամոցն Տեառն դիպեցաւ այս, ոչ տեսանել ի ժամանակի պաշարման դղեկին զանհանդուրժելի նեղութիւնն, որոյ եւ լուրն պակուցանէ զամենայն ըսողս. Աւր եւ բազումք մանաւանդ բնաւրն սննդակիցք իմ՝ եւ ազգայինք ի պէս պէս մահս, եւ ի գերութիւն վարեցան մեծ թշուառութեամբ, արտաքս քարշեալք ի մայրենի գրկաց պանծալի դղեկին, զորոց յիշատակ երջանկութեանն եւ զայժմու թշուառութեան, որպէս ի գէպ է հարազատ զաւակի առ սիրելի ծնաւդն, եւ ոչ առանց արտասուաց բերեմ՝ Վասն զի գերեալ

եղևե եւ Աջ Սրբոյն Գրիգորի եւ Նոչակաւոր
Նշանն սուրբ Վանկոյի. առ ոսն ընկեցեալ
նշխարք օկերաց սրբոց վկայիցն. Սան սա-
տուածարնակ եւ երկնաման շքեղաշուր
եւ զերապայժառ սուրբ տանարնն, զՍրբոյն
Գրիգորի ասեմ եւ Տիրամարըն Սրբուհոյ
Աստուածածնին եւ յանուն Որդւոյ Նորա
Սուրբ Փրկչին, կօխան եղևե՝ եւ աթարան
անհասօտիցն. (Գիրք Թղթոց, էջ 537. Յի-
շատակարան):

Թողմաս ԲՆԵ. ի նկարագրութեան համե-
մաս երեք եկեղեցի կամ տաճար աներ
չոսմ-Ալայ.

Ա. Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ,

Բ. Ս. Աստուածածին,

Գ. Ս. Փրկիչ:

Գրիգոր Տղային շինած «գեղապաճոյճ»
եկեղեցին՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչինն է¹, որ ամ-
փոփեց Գրիգորիսի եւ Ներսիսի, երկու հարա-
զաներու, մարմինները եւ ասոնց քով ալ՝ Մեծ
Սկայասիրի նշխարքը, Ծովք զղեակէն փոխա-
դրելով:

— Իսկ զհոգիացեալ մարմին սուրբ հայ-
րապետին Ներսիսի մեծաւ պատուով եւ առա-
քինեաց եւ վարդապետաց ժողովով, մեծապայ-
ժառ հանգիսիս հանգուցին յարժանաւոր
դամբարանի ի Նիմունս սուրբ եւ գեղա-
պանոյն տանարին, որ շինեցաւ յանուն
Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին՝ յորդոյն

¹ Հմեմ. Մ. Ասորի ՅԷ. Բ-Ն-Ն-Յ-Ն-Յ-Ն-Ն էջ 39:

նոր իւրոյ ի Տէր Գրիգորիսէ. քանզի նա յաջորդեաց զԹոսոս հայրապետութեանն Հայոց զկնի սրբոյն Ներսեսի. որ եւ առաւել զարդարեաց զսուրբ Աթոռն, ամենապայելուչ շինմամբ, եւ նոխացոյց երեսելի եւ պատուական սպասուր. եւ ետ ընրել զնշխարս սուրբ հայրապետին եւ նախնոյն իրեանց զՏէր Գրիգորիսի Ակայասիրի եւ ամփոփեաց ի իմունս նոյն տանարի մերձ առ դամբարանս երկուց հայրապետացն Գրիգորիսի եւ Ներսիսի (Սոսիերք ԺԳ. էջ 81 - 82):

Գրիգոր Ակայասէրի մարմնը թաղուած էր Սեւ լեռան Կարմիր Աւանքին մէջ, քեսունի (= Գէհէսնի) մօտ: Այսպէս, ուրեմն, Կարմիր Աւանքէն պէտք է փոխադրուած ըլլալ Ակայասէրի նշխարքը ի Հոռոմ-Ալայ: Բայց Ախլիկեան պատմագրի մը համեմատ՝ Ծովբ դղեակէն կը փոխադրուի: Ըսել է որ Հայոց կաթողիկոսական Աթոռին հետ տեղ փոխեց ու աստանդական եղաւ Ակայասէրին նշխարքը, կարծես իր ողջութեան թափառիկ կեանքը վերապատմելու համար: Եւ հարկաւ Գրիգոր Տղայ իրաւունք ունէր այդ փոխադրութիւնն ընելու Հոռոմ-Ալայի պէս ամբողջ մը, որ ամենէն ապահովը կը նկատուէր:

Ախլիկեան պատմագիրը նորաշէն տաճարի ճարտարապետական դրութեան ալ կ'ակնարկէ՝ «ի նմանութիւն արևելից տանարացն» բացատրութեամբ:

Հստակ ասանկան է որ Ախլիկիոց եւ իր շրջականներուն մէջ տիրող ճարտարապետական

գրութիւնն աւելի Քիւզանդական եղած ըլլար
այն ատեն¹, այնպէս որ Գրիգոր Տղայ կը փա-
փաքի «ի նմանութիւն արեւելից», հաւանակա-
նարար հայկական ճաշակով ըսել կ'ուզէ, շինել
Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի հոյակապ տաճարը:

— «Այս Տէր Գրիգորիս արկանէ հիմն ի
Կլայն եւ շինէ հոյակապ եկեղեցի ի նմանու-
թիւն արեւելից տանարացն, պատրաստեալ
ի նմա զգիրս երկուց լուսաւորչացն զհօրեղբարց
իւրոց՝ Տէր Գրիգորիսի եւ Ներսեսի. նանկ եւ
ի ծովուցն (այսինքն՝ ի Ծովք Գղեկէն) զնշխարս
մեծին Գրիգորիսի, զքեռուոյն Ապիրատայ հաւ-
ուն իւրոյ զՏէր Ահարամայ (Ակայասիրի), եւ
զնէ ընդ երկուց լուսաւորչացն» (Վիլիկ. պամ.
ըստ Չամչեանի, Պամ. Հատոր Գ. էջ 395):

Այիշան, շեմ գիտեր ինչո՞ւ միմնեցուցած է
Շնորհալուոյ դամբարանին վրայ իր տուած տե-
ղեկութիւնները այնչափ յայտնի եւ վաւերական
աղբիւրներու առջեւ: Ասան զի նախ կ'ըսէ թէ
«պահպանութեամբ սրբազան նշխարաց Մեծի
եւ Փոքու Ակայասիրին եւ Շնորհալուոյ, զորս
հօս (= Հոսմիկայ) տեղաւորեց Գրիգոր Տղայ՝
յաջորդն Ներսեսի եւ վրանին հոյակապ եկե-
ղեցի մը կանգնեց, որ կիսաւեր մնայ ցարդ
եւ ուխտատեղի է Հայոց եւ այլազգեաց»
(Շ. պրգ. Եջ 230) եւ ետքը «անոնց հետ՝
մեծ պապուն՝ Գրիգորի Ակայասիրի՝ յիշատակն

¹ Հիմայ աւելի արարական ճաշակն է որ տիրած է:
Եկեղեցիներուն գմբէթները, Վիլիկիոյ մէջ, բացարձակապէս
արաբիկ (arabesque) են:

ալ միացուց. բերել տալով մարմինը ի Օովք
 դղեկէն, եւ երեքինն ալ հանդիսապէս տն-
 դաւորելով ի հիման նորագիծ յատակի,
 եւ վրան կանգնելով միծապայծառ Եկե-
 ղեցի մը ի Հռոմկլայ, յանուն Ս. Գրիգորի
 Լուսաւորչին. Ս. Ներսիսի դամբանին վրայ ալ
 շարեց այն աստեղանման ջահերը՝ զոր յիշեց
 Լամբրոնացին¹: Յետ առման եւ աւերման Հռոմ-
 կլայի յեգիպտացւոց (1292), կամ թէ եւ յառա-
 ջագոյն իսկ՝ առանձին եկեղեցի մ'ալ շինուե-
 ցաւ այն քարանձաւին զազաթը ուր տօթա-
 հար տատրակի նման քաղցրիկ հնչմամբ 22 տարի
 կը գանգատէր Շնորհալին, եւ անոր ներքեւ
 ամփոփեցան իր մարմնը մարմնոյն նշխարքն,
 եւ այլն (անդ էջ 487):

Եթէ «երեքինն ալ» նշխարքը (այսինքն՝
 Մեծ Վկայասէրին, Փոքր Վկայասէրին եւ Շնոր-
 հալւոյն) Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ «նորագիծ
 յատակին», ներքեւ տեղաւորեցան, Հռոմ-կլայի
 առումէն յառաջ կամ ետքը շինուած «առան-
 ձին եկեղեցի»-ին մէջ ի՞նչպէս «ամփոփեցան»,
 Շնորհալւոյն նշխարքը եւ ո՞րն է այն եկեղեցին:
 Բայց քանի որ «Տէր Ներսէս»-ի² ուխտատեղին
 ճիշդ բերդին հարաւային կողմն է ըստ աւան-
 դութեան, հոն, ուր Ալիշան-Մուսկէի յատա-
 կագծին մէջ (Շ. պրդ. էջ 226—231) «կա-

¹ Տես Ընդհանրական տպ. Ս. Պետրոսբուրգ 1788,
 էջ 314:

² «Տէր Ներսէս» անունով ճանչցուած է Հռոմկլայի
 ուխտատեղին:

Թողիկոսարան, նշանակուած է. այսինքն՝ ըստ
ամենայն հաւանութեան, Ս. Լուսաւորիչ Եկե-
ղեցին: Իսկ «Վաթողիկոսարան» նշանակուածը
հոյակապ եկեղեցւոյ մ'աւերակն է, որուն
արեւելեան պատն իր ճաշակաւոր ամբողջու-
թեամբ կանգուն է եւ Եփրատ կը նայի կարմիր
երեսով: Միւս պատերը՝ ինչպէս նաեւ Եկեղեցին՝
հողով ծածկուած են: Կանգուն պատին վերեւ
երկու անկիւնները գեղեցիկ խաչեր փորա-
գրուած են, չարահնար ձեռքերով ետքէն
դիտմամբ եղծուած, բայց խաչերուն չորս
անկիւնները շայոց սովորական արձանա-
գրութենէն (= «Տէր, Յիսուս, Քրիստոս,
Աստուած») «Յ» տառը միայն կրցած եմ նշմա-
րել:՝ Այս փառաւոր եկեղեցին պէտք է ըլլայ

1 «Տէր Ներսէս»ի ուխտի տանն է Աստուածածնի
Վերափոխման տօնը: Բան մը՝ որ անշուշտ պատճառն
հնութիւն եւ սերտ աղերս մ'ալ ունի Շնորհաւոյ մա-
հուան թուականին հետ. որովհետեւ Շնորհալի վախճա-
նեցաւ 1173ի Օգոստոս ամսուն մէջ. Աստուածածնի Վերա-
փոխման տօնին մերձաւոր շարժմ մը. եւ անշուշտ այս է
պատճառն որ նոյն իսկ Օգոստ. 13ին ալ գրուած է մա-
հուան օրը, ոմանք Օգոստ. 5: Իսկ ոմանք ալ Օգոստ. 8
գրած են. բայց որովհետեւ Հինգշաբթի էր մահուան օրը,
հետեւարար ճը ծիշդ է. վրան զի 1173ի Օգոստ. ճը ել է:
— Ոմանք ալ՝ 1889, Աստուածածնին, Այնթապի դասըն-
կերներով օրոշեցինք զպրոցական արձակուրդը «Տէր Ներ-
սէս»ի ուխտաւորութեան նուիրել. ինչ համար երբորդ
ուխտաւորութիւն էր այս. թէեւ աւելի գիտակիցը, բայց
ոչ, անշուշտ, հմտութեամբ պատրաստուածը: Աւելորդ
լեմ համարիք այստեղ կենդանացընել 1889ի Օգոստոս
14—15, Վերափոխման տօնին յաջորդ օրերուն յուշկները՝
ալ զեղին զեղին բծերով պիտակուած տետրակէս՝ որուն
բանի մ'էջերը տեղւոյն վրայ սե.ցուցած եմ մատրտով:

այն « գեղապաճոյճ » տաճարը զոր գեղանի եւ վեհափառ Պահլաւունին, Գրիգոր Տղայն,

« Առտուն կանուխ ելանք (Եհնէէն) եւ Եփրատայ ափը քերելով զերբուկներու եւ բլուրներու վրայն ուղեւորեցանք զեպ ի Հոռմկլայ: Ալային մաս սկսանք « Առտուս լուսոյ » երգել:

Մաշած եւ եղծուած սասիճաններով (Հոռմկլայի) Հարաւային դռնէն ներս կը մտնենք, որուն զիմացը կը գտնուի սառնիճ մը 250 սասիճաններով:

Վանցնինք աւերակաց մէջէն, կ'եննենք զեպ ի ուխտատեղին. աստ անգ եկեղեցիներու եւ տուներու աւերակներ. որոց մէջ մի եկեղեցւոյ անգն բացորոշ է. թէ եւ լի հողով, որուն արեւելեան պատին վրայ ուղղանկեանց մէջ գեղեցիկ եւ միանգամայն պարզ քանդակներ կը տեսնուին. այս քանդակներուն վերի կողման վրայ հայտատա գրեր կան, որոնց մէջ տառը ձախակողմ ուղղանկեան մէջ կը տեսնուի. իսկ աջակողմ ուղղանկեան մէջ գրերը բոլորովին եւ զիմամբ եղծուած են: (Ա՛րտու թէ այն եղծուած քանդակները բաց ի պարզ խաչքարեր ըլլալէ, էին նաեւ Ռուբինեանց զինանշանը պատկերացընող հիւնալի գործեր):

Եկեղեցւոյ աւերակաց մէջ կան խորաքանդակ խոյսակներ, որոնց մին՝ սին ունի, փայտի վրայ անցած եւ զլսիփայր (հոս կ'աւելցընեմ, որ սինը քրքատաշ քարերէ շինած եւ բազմանիստ (ու թ թ է վեց) կարծեմ մետաղափ տրամագծով շրջանակ մը շինած: Այնքան ընտիր շաղախուած որ զլսի փայր դարձած առեւը քարերը շին զատուած):

Այլ թողիկէի, յիշեալ եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմը ընդարձակ եկեղեցի մը կայ. զոր վերանորոգելով մզկիթ դարձուցած են. այս շէնքին հիւսիսային ծայրը, Եփրատի վրայ բարձրացած է զանգակատուն մը, երկու թիղլայնութեամբ քարերով շինուած. այս զանգակատունը փլած է. իսկ մաս մը կանգուն կը թոյ տակաւին 24 ստամամշ սասիճաններով, որոց 5ը կիսով կտարած է:

Այս շէնքին արեւմտեան կողմը ընդարձակագոյն ամբար մը կայ, որմեարած, վիմափոր ուրիշ ամբարներով շինուած, որուն սանիքը մզկիթին դուրսէն է:

Ժամերգութեան վերջը աւերակին գաղաթը շրջեցանք. առաջորդ ունենալով զՏեր Ներսէս Հայր Եհնէէ

շինեց գերազանցելու համար փոքր Ակայասէրին
շինած՝ հրաշազան գմբէթարդ, միւս եկեղեցին,

գիւղի քահանայն: Իջանք սառնիճը օձապտոյտ աստիճան-
ներէ, մինչ Եփրատի մակարդակը. խմեցիճք պաղ եւ զուլալ
լուրէն:

Աւ կը սկսիճք Ալայէն զուրս ելլել:

Առաջին արեւմտեան հարասային դռնէն, որուն աջ
պատին վրայ արարական տառերով արձանագրութիւններ
կան, որք անընթեանլի են: Այս դրան ձախակողմը կը
տեսնուի կիսակամար մի մասուն. ուրկէ մանկելով դէպ ի
աջ կողմը 8 կիսուեր աստիճաններով վիմափոր եկեղեցւոյ
մը կը հանդիպիճք՝ Ս. Յովհաննէս անուն:

Երէրդ դռնէն կ'ելլենք, որ միակուր պատաստե
շինուած է. այս դրան կից ժայռը, որուն վրայ կրպակի պէս
փորուածներ կան, կ'երկարի դէպ ի երէրդ դուռը, որուն
վերին կամարը Պնացած է:

Երէրդ դուռը ամենահաստատունն է այժմ, որ
հիւսիսային կողմը կը նայի, բերդի արեւմտեան կողմը
բացուած ըլլալով. այն դրան արեւմտեան կողմը Գեօրգեւ
մը կայ: Հիւսիսէրդ դուռը աւրուած է, որուն գիմացը կիսա-
կործան շէնք մը կայ:

Բերդին արեւմտեան կողմը բոլորովին բարձրաբերձ
ժայռ է. այս ժայռին ձիջ ալ կրպակի պէս փորուածներ
կան. ժայռի կողին վրայ արհեստական առ (ջրի ճամբայ)
բացուած է, որուն ճեղքուածներէն ջուրը կը ժայթքէ
փրփրազէզ: Այս ժայռին ստորուր կը հասի Մեղրէն անուն
ժողատառջլ ջուր մը: — Բերդին արեւմտեան հիւսիսային,
լու եւս Մերդիմնի հարասային կողմը կը գտնուի Շնորհալոյ
վիմափոր թաւազարծարանը (?): (Ասոնք արհեստական
այրեր են եւ իրաւի ջուլհակի հորեր կան հոն): Այս այրերը
երեք զլիսուոր մասերու բաժնուած են, որոց ամենէն վերջին
մասին ձիջ արարական յիշատակարաններ կան:

Այս մասին տակը կայ այր մը, որուն ներքին ձակապը
հացատառ յիշատակարան մը կայ, անընթեանլի խալառ:

Այս տարի վերայիշեալ հնու թեանց լուսանկարը
անուեցառ Գրիգոր Մէսրեանի միջոցաւ, թալառարական
ալպի մի ձիջ դրուելու համար:

Հոռովայ եսթը դուռ ունի, որոնց իր նշանակած

Հաւանաբար Ս. Աստուածածինը, որ ըստ իս այն կոկիկ գեղեցիկ շէնքն է որ մզկիթի փոխած են: Մեզի Ս. Յովնաննու անունով ալ վիճափոր եկեղեցի մըն ալ ցոյց տուին, որուն յիշատակութիւնն իսկ չկայ թուումաս ՔՏԵԵԻ յիշատակարանին մէջ: Բայց միւս եկեղեցին, Ս. Փրկիչը, հարկաւ հողին տակ մնացած եւ հարթ հաւասար եղած է: Ստոյգ է որ խնամոտ պեղում մը պիտի որոշէ բոլոր սրբավայրերուն եւ տեղերուն դիրքը եւ թերեւս շատ մը արձանագրութիւններ ու յիշատակարաններ ալ երեւան բերէ:

* * *

Հոռոմկայն անշուշտ ունի ուրիշ թանկագին շիրիմներ ալ, թէեւ որոշ տեղեկութիւններ կը պակասին: Հոռոմկայի շատ կաթողիկոսներու մարմինները կիլիկիա փոխադրուեցան ըստ Սմբատայ (էջ 106), Գրիգոր Տղան († 1193 Մայիս 16) Գրաղարկ թաղուեցաւ:¹ Գրիգոր-Ահարամ Ե. Դանալէժ, (ծանօթ նաեւ Մանուկ անունով) զո՛հը Սոսյ Արքեպիսկոպոս Եովհաննէսի (Եովհաննէս Է. Մեծարարոյ) «իմաստութեան», բռնուեցաւ Հոռոմկայի մէջ, ջախջախեցաւ կոպիտառի պարիսպներուն վրայ,

Եժ. Հատ մըն ալ հարաւային դուռը՝ ուսկից մտած էինք 6. եօթներորդն ալ, եթէ չեմ սխալիր, դարձեալ բերդի հարաւային կողմը պիտի ըլլայ:

1 Հմմտ. Չամչեան պամ. հատոր Գ. էջ 395, ուր Չամչեան «ըստ տեղոյ ոմանց» կ'ընդունի թէ Գրիգոր Տղայ թաղուած ըլլայ Հոռոմ-կայի մէջ:

Թաղեցաւ Գրազարկ (1194)¹: Գրիգոր Զ. Ապիրատ, այս երբեմն զինուոր, «այր իմաստուն եւ գիտուն եւ ծեր», Կաթողիկոսը, Թաղուեցաւ Արքակաղին (1203). Յովհաննէս Է. Մեծաքարոյ, Հեթմցի († 1221), Հէ նշանակուած այս «մեծամիտ եւ յաղթասէր» (Մ. Ասորի ՅՂ. ԲՏԿ. էջ 39) Կաթողիկոսին դամբարանը²: Իսկ Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի († 1267 Ապրիլ 9), Յակոբ Ա. Կլայեցի († 1286), ըստ ամենայն հաւանութեան Հոռմ-Կլայի մէջ Թաղուած են: Հոռմ-Կլայի վերջին երկու կաթողիկոսներ՝ Կոստանդին Բ. Պրօնազործ (հրժ. 1290 եւ † 1294) Սկեւոս Թաղուեցաւ եւ Ստեփանոս Հոռմկլայեցին, Կլայեցի վերջին Կաթողիկոսը, որ Կլայի գրաման ատեն (1292) գերուեցաւ, Եգիպտոս տարուեցաւ եւ հոն վախճանեցաւ 1293ին: — Հոռմ-Կլայի մէջ Թաղուած են նաեւ Ռուբէն Թորոսի որդին (Սմբատ էջ 101), Յովհաննէս Գառնեցի տեսանողը (Կիրակոս, էջ 205):

* * *

¹ Այս արատաւոր զեպքը խորունկ կակիծով մը կը յիշատակէ Ներսէս Լամբրոնացի իր նշանաւոր Թուղթին մէջ, զոր ուղղեց առ Լեւոն. կըսէ նաեւ թէ բաւական «մարդիկ էին մեռեալ ի Կլայն»,՝ Ո՞րքան, ինչ մարդիկ:

² Թերեւս Թաղուած ըլլայ Անտիոք. վասն զի Պարոն Կոստանդինի բանակին մէջ էր Անտիոքի պաշարման տակն. թէեւ. Հոյք «յաղթեցին նոցա եւ անին գրազարծ»... «Իսցց Տէր Յովհաննէս Կաթողիկոսն յառաջ քան զառնուլ քաղաքին վախճանեցաւ ի Թուին Հոյցց Ուկթ» (Մ. Ասորի. էջ 516):

Հոռովկայի ճօխ սրբութիւններէն եւ սրբազան անթմներէն, յատկապէս կը յիշատակուին Ղանկոյ Ս. Նշանը, ըստ Թովմաս ՔՏՂ.ի: Իսկ Շնորհալին պարզապէս կը յիշատակէ «ողջոյն սիրոյ եւ խաղաղութեան հասցէ յաստուածընկալ եւ փրկական սրբոյ Նշանէս,¹ եւ ի հրեղէն լեզուաց Հոգւոյն ընդունողաց ատարելական նշխարացս եւ ի սուրբ Լուսաւորչին մերոյ Աջէս եւ յԱթոռոյս» (Ընդհ. էջ 2):

Հակառակ Մեծարարոյի ըրած ամրացումներուն Մտրայ սուլտանն Աջրաֆ՝ եկաւ «ի վերայ Հոռովկային շատ զօրօք եւ կոռեցաւ ի վերայ բերդին շատ օրեր. էառ զնա, եւ զամենայն սուրբ մասունսն որ անդ էին, եւ զԱջ սուրբ Գրիգորի եւ զՎաթողիկոսն եւ զԵպիսկո-

1 Ղանկոյ կամ Ղանկոյ կը յիշատակէ Ասողիկ (էջ 163) իբր մեծասանն Արշարունեաց երկրին մէջ, որուն առաջնորդ է «մեծամուն հռչակելին Ասողիկ հայրն Ղանկոյ, եւ սուրբ հայրն Կարսի» (Հմմտ. Չամչեան պատմ. հտ. Բ. էջ 824—825): Հաւանական է որ Արշարունեաց Ղանկոյն ազերս մ'ունենայ Հոռովկայի Ղանկոյին հետ. այսինքն՝ Հոռովկայինը անկից եկած մասունք մ'ըլլայ:

Ներսէս Լամբրոնացին կը յիշատակէ Ղանկոյ Սուրբ Նշանը, երբ կը գրէ իր թարգմանած Յայտնութեան մեկնութեան յիշատակարանը կը գրէ. «Թարգմանեցաւ աստուածային Յայտնութեանս մեկնութիւն ի թուիս Հայոց ՈՒԸ (= 1179), ի սուրբ եւ ի հայրապետական Եթոսն՝ որ կոչի Հոռովկայ, շրջապատեալ յազինական աշրերէն Եփրատայ, որ մատակարարէ բնակչացն զամենայն մարմնական պիտոյս ինամբնն Աստուծոյ՝ ընդ հռչակութեանն Նշանի Ղանկոյ, եւ այլ սրանչեւի սրբոցն որ հանգուցեալ են անգր ի փառս Աստուծոյ»:

պոսքն եւ զքահանայք եւ զսարկաւագունք շատր
ծառայ տարաւ ի Մսր։”

“Եւ ի սոյն առուրքս (1293) պարոն Հայոց՝
Հեթում, զննց զԱջն լուսաւորչին եւ զամե-
նայն մասունս ի յանօրինաց, եւ երեր ի Սիւս,
եւ դրին կաթողիկոս զՏէր Գրիգոր” (Մմբատ
էջ 126)։

Ալայի առումէն յառաջ, Յովհաննէս Մի-
ծարարոյ մերկացուցած էր արդէն կաթողիկո-
սարանի տաճարներն՝ Պահլաւունիներու զար-
գարած բոլոր ճոխութիւններէն։ Մմբատ պատմիչ՝
ականատես ատոնց չէ կրցած իր արցունքը զսպել։

“Ի նոյն ամի (= 1203) ժողովեաց թա-
գաւորն Լեւոն շատ եպիսկոպոս, եւ եդիր կա-
թողիկոս զՏէր Յովհաննէս՝ Սոյ եպիսկոպոսն,
որ էր այր իմաստուն եւ առատ, եւ սեղա-
նով արքայակերպ, խոնարհ սրտիւ եւ ննն-
գաւոր, եւ անպանոյն անձամբ, այլ ի հո-
գելորս անսիրտ։ Զառաքինիս յոյժ սիրէր, եւ
ոչ հրապարակէր զվնասս կարգաւորաց. շինա-
սէր էր եւ տան յարդարիչ, եւ պիտոյից
պատրաստիչ յոյժ գովելի. քակեաց յեկե-
ղեցական սպասուց բազում անօթս ոսկեղէնս՝
զպահարան սրբոցն յոսկւոյ եւ յարծաթոյ
եւ յականց զարդարած, զբ Տէր Ներսէսն
(= Շնորհալի) յառաջ էր շինեալ եւ յետոյ
Տէր Գրիգոր Ապիրատն փարթամացոյց եւ
գրեաց ի վերայ զերկոցունց անուանն։ Զմեծ
խաչն ոսկեղէն զպարոն Վասլին քակեաց. եւ
հալեաց զճոյլ ոսկի սուր նշանն Տէր Գրի-

գործի.՝ եւ էաղ ակունս եւ մարգարիտս շատ. քակեաց զոսկեակազմ՝ տուի աւետարանին Տէր Գրիգորիս, որ էր ակամբ եւ մարգարտով. քակեաց զօրսինտոռի զվլատ (= oxyblata = սլայժառափայլ՝ ըստ Ալեշանի) Նափորտն Տէր Ներսիսի (= Շնորհաւոյ), որ շատ ոսկում կարած էր, որ զէտ ձուլածոյն կանգնէր. քակեաց զոսկին եւ զքարինսն եւ զմարգարիտն ի գօտւոյ սուրբ սեղանին, զոր շինեալ էր Տէր Գրիգոր. էար զմեծ լուսակալն (= ջահ, կանթեղ) արծաթի. զոր շինեալ էր Տէր Գրիգորիս եւ կախեալ ի գմբէթ Սրբոյն Գրիգորի. քակեաց զկամարն Տէր Գրիգորի զոր շինեալ էր ոսկում եւ արծաթով եւ մարգարտով եւ ակամբք: Այլ մի վասն գրելոյս մեղ գնէք մեղ. զի չէ թէ ի համբաւէ լուար, այլ տեսար եւ շօշափեցար ձեռօք ի քակելն, եւ լացար ընդ այն վայելչութեան անզարդ մեալն:

Այլ զբերդն շինութեամբ կարի ամրացոյց. եւ զամէն եկեալսն առ ինքն գոհութեամբ գարձոյց: Էր սա ազգաւ Հեթմոցի՝ որդի Կոստանդեայ՝ որդւոյ Օշնի, (Սմբատ էջ 114—115):

Ինչպէս կ'երեւայ Ալայի ամրութեան ծախսելու համար քակած քայքայած պիտի

1 Տէր Գրիգորիսն, որ քանիցս կը կրկնուի այս հասուածին մէջ, ըստ Սմբատայ Գրիգոր Տէրն է, որովհետեւ յառաջ (էջ 102) Գրիգորիս կ'անուանէ Շնորհաւոյ հռչակաւոր յաջորդը՝ «եւ պատուիրեաց (Շնորհաւի) նստացանել յսթոսն զՏէր Գրիգորիս՝ մականուանեալն Տէրն»:

բայ ան սպասներն եւ անսթները, որոնք ան-
շաշա իրենց մեծ արեւըք սկստի բազմազատ-
կէն եթէ մասամբ իսկ հասան բայցին մնելու
մեր սրերը, իբր նմոյշ ժամանակի արուեստա-
գիտութեան եւ եկեղեցական գորգարանքի եւ
կահասարանն մէջ տիրոջ նաշակին:

*
*
*

Թէ Հոսկոյի շրջակայքը ինչպէս էր
պահլուանեաց եւ իրենց յաջորդներուն տանն,
զգրախտարար մութ է բարբազին: Կազդդ է որ
բնգարձակ բնակչութեան յարմար միջավայր մը
չէ Հոսկոյի շրջակայքը, ոչ ալ ինքն Հոսկոյ,
իբ սարսափելի տարօրն ու անթուր լայնութեան
37 աստիճանի մը տակ: Կիմիան պայլին բնա-
կան ամառը գիրքն է որ նշանաւոր բրան է զինքը,
բնակչութեան աննէն յարմար տեղը, պայլին
հիստային կողմն է, բայց Կերպիմնի վաստ-
ասզլ շուրք, այս ցան հոգիար պնդան կը խո-
նարընէ, որ քանի մը տան գեղացիներ գեղ
գեղին են միշտ, ասկից գաս՝ մշակութեան հա-
մար բաւական հոգ չկայ: Հոսկոյի արդի
բերքը պիտակ (— Շամֆրասրդ) է, շինք գի-
տեր թէ միջին գարուն ալ այն էր:

Հոսկոյի արդի շրջակայքը կարեւոր
հանգամանք մը չունի: Թաւիլիլի, որ
Հոսկոյի գարնայամութեան կենդանն է,
եփրատի ձիշգ արեւելեան ամին վայր բար-
ձրացած է կէս ժամ վար է Հոսկոյէն: Կառ-
թիլի, կերեւայ պնդափ նոր չէ, ձրշափ Ալիշան

գրեալ ասան է (Ե. պրգ. էջ 226, Կանթ. 2).
 Եղն իսկ Հասկկայի "մայրաքաղաք" եզան
 ասան, Սալլիսիլն "գիւղ" մ'էր, 1464ին
 գրուած յիշատակարանի մը համեմատ, եւ
 անէր թերեւս երկու եկեղեցի Ս. Գեորգ եւ
 Ս. Թեոփորոս անուամբ,¹ Հիմնայ Սալլիսիլի բուն
 բնակչութիւնը թուրք է եւ քանի մը հայ ասան
 միայն կան:²

1 "Ի թիֆն Ձր Է. Գ. (= 1464) է Վարապե-
 տա թեան Ձէր Կարապետն եւ ի թուգասոր թեան ...
 զարն Սասն զալին, գրեալ Ս. Աւետարանն է Ձաշու-
 տաշու հայտնար է Հասկկայ, է ինչք Սալիֆի յար-
 իրիկայ, ընդ զով Ս. Գեորգայ եւ Ս. Թեոփորոս զնորո-
 լայ ... ձեռամբ Անտիո կրուուարթն (Սասանեանաց
 Թարս տարս, Վասար Բ. էջ 403):

2 Սալիֆի ոչ արդեար Հասկկայի անուամբ չէ, քոր
 բնակիչները իրենց շեռ ձկնեց ասրին եւ նոր թեան
 գիւղաքաղաքն ասին:

Գեա թիֆն ասաններս ասնայն Հայաց կաթնայե-
 կաններ (Աշխարհի) Գարսեց քով կ'ըսուէին Սալիֆն:

Փարս Արիւս եւ Արիւս տէրաներն ու Կարպատոսի
 Սուլթաններն ու Սալիֆն կ'անուանէին Հայաց Կաթնայե-
 կաները (Հմմտ. քոր. ար. Բաճապիթ Ձէր Գ. Յարթ 1002,
 Սարս Թի. Ս. Բակարանի Վրաստանակա զաշուպրին
 (1205 Մայիս 7) շեռ, մեր (էջ 77) Կարպատոսի Սուլթանը
 քաղաքակա թեւեղն պայմաններս ասկ կը գրէ Հասկկայի
 էր համայնքով:

"Հասկկայ եւ Հայաց Սալիֆն, Կաթնայեկայ
 (خليفة الارمن الكنايوس) ար զան կը թեակէ, էր կրու-
 նարները, եւ անոնք ար ուր կաշնային Ձէր իրեն կա-
 պուան են, եւ զան քանուպ ամեն թեակէ, եւ մայ, այս
 զնորապարթ պայմանագրութեան ենթարկուան պիտի թե-
 նին, թէպէս ար էին Մեկեր Յարկեր շեռ կ'ըսուան զաշ-
 կապրին Ձէր:"

Սալիֆայն կա՛ Սալիֆայն կը կուրս անցն ու Սա-
 լիֆն ըսուէ, անշուշտ ոչ պարտաճանչեա, այս ժողովրդա-

Խալֆէթիի հիւսիսային արեւելեան կողմն է, դէպ ի ներս 1—1, 5 ժամ հեռաւորութեամբ, ժիլպինը, հայ կէսկէսիներու գիւղը, Ս. Նիկողայոս եկեղեցիով:

Աւելին շանակելին է Լ՛՛՛՛նէշ գիւղը, բոլորովին հայարնակ, Հոռոմկլայէն դէպ ի հարաւ 3 ժամ հեռաւորութեամբ, յայտկոյս Եփրատայ, գետեզերքէն պիտակի պարտէզներով միայն անջատուած, Հապիսլ լեւան կողը: Է՛՛՛՛նէշը, ուրիշ առթով նոյնացուցած եմ Ներսէս գիւղին հետ:¹

Հնագոյն անուններէն մնացած են Փարսման կամ Փարզման, որ անշուշտ նոյն է Մէրզիմէնի հետ, սա տարբերութեամբ միայն որ Մէրզիմէն գետակի մ'անուն է հիմայ: Իսկ Փարզման Մ. Ուռ հայեցին եւ Մ. Ասորին կը յիշեն Այնթապի հետ իբր քաղաք. Ալիշան՝ Հոռոմկլայի մօտ կը դնէ Փարսմանը:²

Կան կերպով մը եւ նոյն իսկ հսկարական ձեւով մը պաշտանի տեղ պաշտանեայն, պարունակողին տեղ պարունակիչը եւն:

Կարծեմ թէ Խալֆէթ, մանաւանդ ոչ-հայ ազգերէ գործածուած՝ կրնար գիւրու թեամբ փոխադրուիլ իրենց հետ եւ Հոռոմ-կլայի կործանումով մնացած ըլլալ միմայն արդէ գիւղաքաղաքին վրայ:

¹ Տես Աշտիշ, թիւ 2012, տարի 1890. Նոյեմ. 11.

² Մոռցում գիւղը, խորագրին տակ իմ նկարագրականը Է՛՛նէշ եւ շրջականերուն վրայ:

³ Այն (Նուրեկտին) եւ էառ զՓարզման եւ զԱյնթապ (Մ. Ասորի էջ 430), ուր ծանօթագրութեամբ է «Փարզման էր քաղաք ի Փոքրն Հոյս ի սահմանս Եփրատայ (Հմմտ. Մ. Ուռ հայեցի էջ 526): — Հ՛՛՛՛ր. «Ար (Քարանդրեւո) Հոռոմկլայի մօտ Փարսման անունը էր» (Շ. Դէյ, էջ 139):

Ար յիշուի նաեւ Հռովմէացի մօտ Աշորնիս
 ձորը. «Մինչ էր յանառիկ գղեակն Հռովմէայն.
 Ասէ (Յովհաննէս Գառնեցի). Յորժամ ես ի
 խցին իմում կայի ի ձորն որ կոչի Աշորնիս»
 (Գիրք Թղթոց էջ 530): Աշորնիք, եփրատա-
 ցւոց մէջ ծանօթ անուն մը չէ հիմայ, գոնէ ինձ
 համար, եւ Փարզմանի պէս ուրիշ տեղ մ'ալ
 չէ յիշուած: Մ. Ուռհայեցին կը յիշատակէ
 Աշորնէք գաւառը եւ Կաղզրւան գեղը
 (էջ 328), որ եթէ յարանուանութիւն մ'ալ
 նկատուի, շատ հեռի է Հռովմէայէն: Ասոնք
 թէեւ ուղղակի կապ մը չունին մեր քրքրած
 տեսակէտին հետ, բայց կ'արժէ որ հետա-
 զոտուին աշխարհագրական տեղեկութիւնները
 ամբողջացընելու համար այնպիսի երկրի մը մէջ,
 որուն բերդերուն ու ամրոցներուն քով, ամէնէն
 նշանաւոր գիրքը գրաւեց Հռոմ-Ալայն, ոչ
 միայն իբր զինուորական բերդ մը, այլ մա-
 նաւանդ իբր Աթողիկոսարան, ուր զէնքի տեղ
 գրիչ շարժեց Շնորհալին եւ Ճոխացուց Հայոց
 Արքազան մատենագրութիւնը:

Հռոմ-Ալայն, որ ամէնէն ջախջախիչ հա-
 րուածը եգիպտոսէն ընդունեցաւ 1292ին եւ
 հանուրց Հայոց հայրապետական Աթոռը Սիս
 ապաստանեցաւ, ամէնէն վերջին կործանիչ հա-
 րուածներն ալ, այս անգամ թնդանօթով, նորէն

Ա. ելի ճիշդ է. անշուշտ, Հռովմէացի մօտ գնեւ Փարսմանը,
 ըլլայ քաղաք, ըլլայ աւան, ցորչափ Մէշիկէն, գետակ մըն
 է եւ Հռովմէան կը պատէ:

Եգիպտոսէն եկան իրեն 1839ին, երբ անուն մ'եղած էր արդէն Հոում-վլայն պատմութեան համար:¹

Հ Ո Մ Կ Լ Ա Յ Է Ն Ե Տ Բ Ը

Հայոց կաթողիկոսական Աթոռը Հոում-վլայէն ետքը Սիս փոխադրուեցաւ: Աթոռը Հոումվլայի մէջ մնաց գրեթէ մէկ ու կէս դար (1151—1292), տասը կաթողիկոսներով. իսկ Սիսի մէջ մնաց նմանապէս՝ գրեթէ 1½ դար (1293—1441) քսան կաթողիկոսներով:

Սիս նստող կաթողիկոսներուն քսաներորդը, Գրիգոր Թ. Մուսարէկեան, շատ փափուկ ժամանակի մը մէջ պաշտօնի կոչուեցաւ: Արիւն-կիոյ քաղաքական վիճակը վրդոված էր եւ կաթողիկոսութիւնը՝ նշաւակ այդ վրդովումներուն,

1 Հոումվլայն թէեւ դադրեցաւ կաթողիկոսարան ըլլալէ՝ եգիպտական հարուածէն ետքը, բայց շատ հետաքրքրական է գիտնալ թէ ինչ եղաւ յաջորդ դարերուն մէջ. վասն զի կարելի չէ որ հարուածուելէ ու կոշտու-տուելէ ետքը՝ բոլորովին լքուած ըլլայ:

Դեռ 1705ին «զարմանալի Հոումվլայ» մըն է այս նշանաւոր կաթողիկոսարանը: Ծծիկէր մականունով ծանօթ Ջէյթունցի կարապետ կաթողիկոս, երբ դեռ Փաղատիոյ Առաջնորդ էր, երուսաղէմ՝ գնաց ուխտի համար (1705): Երուսաղէմէն Հալէպ իջաւ իր ուղեկից վարդապետներով — Յովհաննէս, Մովսէս եւ Մարտիրոս — «եւ անկից դացի. կ'ըսէ, շարժանալի Հոումվլայ, Սուրբ Ներսէս Շնորհալի հայրապետին գերեզմանը ուխտի, եւ անկից ճամբաս դէպ ի ձախ դարձնելով Ջէյթուն իմ՝ ընդի գիւղս դացի» եւ այլն: Այս տողերը կարապետ Աթղ. ինքը գրած է իր աստուածա-շնչի յիշատակարանին մէջ եւ Տերչյեւց թարգմանած է Երէմի մէջ. 1859, հատոր Զ. էջ 288—89:

կ'անշքանար հետզհետէ: Իրաց այս վիճակին մէջ էր որ արեւելեան Հայոց եկեղեցականները որոշեցին դարձեալ Էջմիածին փոխադրել Աթոռը, ուսկից հեռացած էր Ե. դարու առաջին կէսէն ի վեր: Այս որոշման համեմատ՝ Գրիգոր Թ. Էջմիածին հրաւիրուեցաւ: Կաթողիկոսը շթողուց Սիսը. ասոր հետեւանքով Էջմիածնի մէջ Կաթողիկոս ընտրուեցաւ Կիրակոս Վիրապեցին (1441 Մայիս):

Այն նշանաւոր թուականէն ի վեր Կիլիկիոյ համար Հայոց Կաթողիկոսութիւնը եղաւ Կաթողիկոսութիւն Տանն Կիլիկիոյ կամ Կաթողիկոսութիւն Կիլիկիոյ, այսինքն՝ իր Կաթողիկոսական բոլոր իրաւասութիւնը սահմանափակուեցաւ Կիլիկիոյ մէջ:

Իսկ ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան ընդարձակ իրաւասութիւնը անցաւ Էջմիածին, լուսաւորչահիմն Աթոռին:

Կիլիկիա, ուրեմն, մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ կը ներկայացընէ երկու գլխաւոր դիմայեղում՝ (phase)՝ Կաթողիկոսական իշխանութեան տեսակէտով.

— Առաջինը՝ «հանուրց», (= Ամենայն) Հայոց Կաթողիկոսական իրաւասութեամբ: Այս միջոցին՝ Կաթողիկոսական Աթոռը թափառելէ ետքը ծամնդաւ, Սել լեռ, Ծովք, Հոռովկայ, վերջապէս մնաց Սիս:

Երկրորդը՝ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական իրաւասութեամբ: Այս միջոցին՝ կաթողիկոսական Աթոռը շարունակեց մնալ Սիսի մէջ եւ կը մնայ:

Ինչպէս որ կը տեսնուի, Սիւս Ախլիկիոյ մէջ
 իբր ամենէն գլխաւոր եւ Նշանաւոր կաթողի-
 կոսական կայանք մը՝ կ'արժէ որ առանձինն ու-
 սումնասիրուի, գոնէ Ախլիկիոյ կաթողիկոսու-
 թեան տեսակէտով:

— Թերեւս որ մըն ալ այս կը մտնէ մեր
 "Նիւթեր եկեղեցական պատմութեան հար-
 մար", ուսումնասիրութիւններու շարքին մէջ:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Ժ Ն Ե Ր

Ժողովը եւ իր յարակից երկիրները մեր ծրագրած սահմանին մէջ ուսումնասիրելէ ետքը՝ կարելի չէ որ նկատի շտանենք այն ուսումնասիրութիւններու արդիւնքն ալ, որոնց նուիրուած են նախասական գիտութեանց նոյակապ փարպետները՝ կենդանացընելու համար այդ երկիրներու ամէնէն հին ցեղերու պատմութիւնը:

Քետական ժողովուրդին յայտնութիւնը մեծ, շատ մեծ դէպք մ'է հին եւ նոր պատմութեան համար: Հայոց ծագման տեսակէտով պատմագիտական եւ ազգաբանական մեծ կարեւորութիւն ունի ան. վասն զի Քետացիք կամ Հիթիթք են որ նախահայր կ'ելլեն Հայոց. Քետացիք՝ որ Կիլիկիոյ ամէնէն հին ժողովուրդը եղած են:

Կրնայ ըսուիլ որ այս նիւթերը, ըստ երեւութին, ուղղակի աղերս մը շունենան այս ուսումնասիրութեան հետ. քայց իսկապէս կապ եւ կարեւորութիւն ունին. որովհետեւ Տլուք, եւ հետեւաբար Ժովք, իրենց բոլոր ընդարձակութեամբ եւ իբր մասը Ասորոց (Սիւրիոյ), կարեւոր մէկ կէտը կը

կազմեն բնական երկիրներու մէջ եւ նոյն իսկ հիմնական շատ մը անուններ՝ հին անուններու հետ կը նոյնանան այդ երկիրներու վրայ: Բնական է, որքան, որ հետաքրքրական պիտի ըլլայ քանի մը էջեր ալ նուիրել այդ հին նխնիներու, այնչափ սակայն, որչափ կարելոր են մեր ուսումնասիրութեան համար:

Այս մասին մեծապէս եւ տեղ տեղ նկարագրապէս օգտուած եմ Ֆրանսայի Եգիպտոսիս եւ հնախօս Մասպէրօյէն: Այս հոյակապ գիտնականը մեծարժէք Հատորներ ունի սա խորագրով. «Հին Պատմութիւն Գասական Արեւելքի ժողովրդոց. Առաջին Խառնուրդը ժողովրդոց», G. Maspero. Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique. Les premières mêlées des peuples. Paris, 1897. Hachette).

Այս գործը, որու երկրորդ հատորէն օգտուած ենք, պիտի յիշատակենք «Մասպերոյ. Հին պատմ.», սղագրագրութեամբ:

Ե.

Ս Ի Ի Բ Ի Ը կամ Ը Ս Ո Ր Ի Ք

Կիլիկիոյ եւ Միջագետքի միջին դարու մէջ կրած քաղաքական փոփոխութիւնները բացատրելու համար կ'ըսէինք թէ ինչպէս ներսէն փոքրիկ յոյժեր (թագաւորութիւններ կամ իշխանութիւններ) զերար կը բզբաէին եւ դուրսէն

ալ այլազան արշաւանքներու կ'ենթարկուէին (հմմտ. վերագոյն, էջ 2—3):

Այդ երկիրները, մանաւանդ Սիւրիա (Ասորիք) որ իր նախնական իմաստով շատ ընդարձակ երկիր մ'էր եւ կ'ընդգրկէր ամբողջ Միջագետքը, Ալլիկիոյ դէպ ի Եփրատ տարածուող սահմանները, մինչեւ դամասկոս, պաղեստին՝ իրենց բոլոր ծովեզերքով (Փիւնիկէ եւ այլն), շատ հին ժամանակներու մէջ ալ միեւնոյն բախտը ունեցած է:

Սիւրիա այն երկիրներէն էր, որոնք նուիրուած կամ սահմանուած են օտար տիրապետութեան: Սիւրիոյ ճակատագրին վրայ կ'իշխեն մերթ քաղզէստան, մերթ Եգիպտոս, երբեմն Ասորեստան, երբեմն Պարսկաստան, սպասելով որ Փակեդոնիա եւ արեւմտեան պետութիւններ դէպ ի իրեն երկնցընեն իրենց ձեռքերը: Ասի հետեւանքն էր իր աշխարհագրական դիրքին. քառուղի (carrefour, տէօրթ եօլ աղզը) մը եղած էր ան, ուր կուգային, ուշ կամ կանուխ, հին աշխարհի բոլոր ռազմիկ ցեղերը, զիրար կը խաչատէին եւ իրարու կը զարնուէին ռամկօրէն: Միակ անցք մ'էր Սիւրիա՝ Եփրիկէէն Ասիա երթալու համար. այնպէս որ Եփրատի կամ Նեղոսի ամուկները դիզուած հարստութիւններ՝ բոլոր աշխարհակալները քաշած բերած են Միջագետք կամ Եգիպտոս եւ ասոնք վայրենարար անցած են իր վրայէն՝ իրենց փափագածը ձեռք բերելէ յտուալ:

Աշխարհագրօրէն այսպիսի դժբախտ երկրի

մը մէջ հարիւրաւոր հասարակութիւններ կային, ամենքն ալ իրարու թշնամի, որոնց ամենէն փոքրիկն ալ ինքնավարութիւն կ'ուզէր եւ այս պատճառաւ միշտ կռիւ կար իրենց սահմանագլուխներուն վրայ. — ասոնք կը կռուէին տիրապետելու կամ իրենց գերիշխանութիւնը պահելու համար դաշտի մը մէջ քանի մը լծվար արտի վրայ կամ լեռներու մէջ քանի մը թաւուտ խոխոմներու վրայ: Այս փոքրիկ շահերու պաշտպանութեան համար փոքրաթիւ բանակներով մղուած մանր պատերազմներ այնչափ սաստիկ, այնչափ սոսկալի վայրագութեամբ տեղի կ'ունենային երկար տարիներ, որ երկիրը կը տառապէր արշաւանք մը կրելէ աւելի եւ այն ատեն միայն զինադադար կ'ըլլար երբ որ դուրսէն տէր մը գար իրենց վրայ (Մասպերոյ շին Պամ. հատոր Բ, էջ 4):

Հին Սիրիոյ հին Բաժանումները:

Սիրիա՝ քաղդէական տիրապետութեան ատեն բաժնուեցաւ զանազան շափերով 5—6 մասերու, գետերու կամ լեռներու ցոյց տուած դիրքով, այնպէս որ իւրաքանչիւր բաժանում կրնար կենդրոն մ'ըլլալ շատ մը անկախ տէրութիւններու (Etat). հիւսիսէն Նահարաինա, այսինքն՝ գետերու երկիրը, Որոնդէսէն (Oronte, Arantou, հիմակուան Նահր-էլ-Ասի) մինչեւ Եփրատ եւ Պալք, թերեւս մինչեւ Խապուր (Khabour), մէջտեղը, Կիւանանու մէջ, Կղեսուր (Coele-Syrie) եւ իր երկու անհաւասար թեւերը,

այսինքն՝ Դամասկեան Արամը (Aram de Damas) եւ Փիւնիկէ. վերջապէս հարաւակողմը, այն տարողոյց երկիրներու ամբողջը, որ Յօրդանանու հովտին մէջ կը սեղմուին:

Որո՞նք էին այս երկիրներու մէջ բնակող ժողովուրդները, — թէեւ հնախօսները չեն կրցած որոշ բան մ'ըսել դեռ այս նկատմամբ, բայց Քրիստոսէ 1600 տարի յառաջ Պաղեստինի եւ Կղեսուրի մէջ գրուած աշխարհագրական անուններ կը մօտենան սեմական բարբառներու (Մասսպերոյ, անդ, էջ 14—15):

Նահարաինա:

Եգիպտական տիրապետութեան սկիզբները՝ Նահարաինա ամէնէն ճօխ երկիր մ'էր, բազմաթիւ քաղաքներով, որ խիտ առ խիտ շարուած էին իրարու մօտ՝ Ամանոսէն վաղող ջուրերու հոսանքներուն վրայ, գետերու երկայնքին, աղբիւրի մը կամ ջրհորի մը քով, վերջապէս հոն, ուր որ քիչ մը ջուր կար: Դեռ Եգիպտական ժամանակագրութիւններէն մնացած նշխարներու մէջ իսկ հարիւրաւոր քաղաքներու անուններ կան եւ դեռ շատերուն ալ յիշատակութիւնը կորսուած է թերէի պարիսպներուն հետ, որոնց վրայ արձանագրուած էին:¹

¹ Թեբէ (Thèbes) հաստատուած է Նեղոսի արեւելեան ափին վրայ, Ասիութի (Assiout) հիւսիսային կողմը. եւ աւերակներու այն երկայն զիծը, որ Թեբէի տեղը կ'որոշեն հիմայ, տեղագիրներ կ'անուանեն Պել-էլ-Ամարնա (Tell-el-Amarna), (Քնտաղիք. էջ 15):

Թու թմօսիս Գ. ի ցանկին մէջ Նահարաինայի վերաբերեալ 230) քաղաքներու անուններ կը կարգացուին եւ հարիւրաւորներ ալ աւրուած են յիշատակարաններու վրայ:

Խալապու ի (Khalabou, այսինքն՝ Հալէպ, Հալապ) շուրջը խմբուած էին՝ Թուրմանունա, Թունիքա, Զարապու, Նիի, Տուրպանիթի, Նիրապու, Սարմաթա՝ եւ ուրիշ քսան քաղաք, որ հաւանաբար սեւ է կերպով կախուս ունէին Խալապուէն:

Թէեւ որոշ չեն այս երկրի սահմանները բայց, հարկաւ, շարունակ կ'եղանակաւորուէին զրացիներու կախներուն արդիւնքով: Հաւանական է որ Նահարաինայի Տէրը կը միապետէր

։ Tourmanouna, Tounipa, Zarabou, Nii, Dourbaniti, Nirabou, Sarmâta. — «Թունիքա», եւ «Թլննիպ, Թրնապ (Tennib, Tinnab, հաւանաբար արդի Ղըննապ գի. գր). «Զարապու», եւ «Զարաբի (Zarbi). Իսկ «Սարմաթա», Սարմէա (Sarméd). «Տուրպանիթի», եւ «Տէրբ-էլ-Պաննաթ» խաշակիր մտակնագիրներու. Castrum Puellarumը. «Նիրապու», եւ «Նիրապ է. «Նիրապու», (Tirabou)՝ Թերեպ (Tereb), էլ-Աթրիպ (El-Atrib): «Նիֆ» ըստ Շամպոլեօնի Նինուէ (Ninive), ըստ Լեօօրմանի Նինուս Ա. էթուս (Ninus Vetus, Մամպոն). ըստ Մարս Միւլերի՝ Պալիս (Balis)՝ Եփրատի վրայ. Իսկ ըստ Մասպերոյի եւ Քէֆէր-Նայայ (Kefer-Naya). Հալէպի եւ Թուրմանի միջ տեղ:

Իսկ «Kalabou»-ն նախ Շապաս (Chabas) գիտնականը նշանացուցած է Kalybônի, արդի Հալէպի հետ. երկրաբաններու մեծամասնութիւնը ընդունած է այդ կարծիքը: Պրուկշ (Brugsch) ուզած է նշանացնել Պամասկոսի մտա գանուած «Khelebôn»ի հետ. Հալէփի (Halévy) կ'առաջարկէ Karabou կարգալ եւ այս անունը կը դառնէ էլ-Ամարնայի արևմտագրութիւններուն մէջ (հմտ. Մասպերոյ Հին Պամ. հատոր Բ. էջ 143-144):

հոն եւ ետքը Բեթի (Khâti) ի թագաւորը տիրացաւ բոլոր Նահարաինայի:

Այս երկրին մէջ ուղղափառական ամենէն նշանաւոր եւ կարեւոր դիրքը բռնած էր Բարրամիս, Սաճուրի եւ Եփրատի գետախառնուքին վրայ, Սաճուր եւ Եփրատ այնպէս մը պատեր են այս քաղաքը, որ կեղծ կղզիի մը ձեւ տուած են անոր՝ ամէն կերպով ամուր:

Քարքամիս՝ հարաւէն եկող թշնամուց համար վերջին հանգոյց մ'էր. իսկ արեւմուտքէն եւ հիւսիսէն եկողին համար՝ առաջին հանգոյց:

Այս երկիրը մուտ գործելու համար երեք հուն կամ անցք կու տար Եփրատ. մէկը Թաքսագ (Thapsaque) շատ վարը, հարաւային կողմէն. միւսը հիւսիսէն՝ Սամոսատ (Samosate), որ ամենէն լաւ անցքն է թէ՛ փոքր Ասիայէն ելող ներուն համար եւ թէ՛ Տորոսի կիրճերով փոքր Ասիա մտնողներուն համար: Բայց այդ անցքերէն Նահարաինա մտնելու համար պէտք էր շատ պտըտիլ. իսկ Քարքամիս, Սամոսատի եւ Թաքսագի գրեթէ մէջտեղը, հարուստ եւ յուսթի, պէտք եղածին չափ ջրոտ նահանգի (canton) մէջ, երրորդ անցք մ'էր, ուր իրարու կը հանգիպէին բոլոր աշխարհաշրջիկներ, ուխտաւորներ, վաճառականներ, զինուորներ:

1 Charchémis, Karkamisha, Gargamish, ըստ հայերէն տառագարձութեան Բարքամիս կամ Կարքամիս (Բարքամիս, «որ էր առ Եփրատ գետով», Երեմ. ԽԶ. 2. — Կարքամիս, «ի կողման Եփրատայ», Ա. Եգր. Ա. 25): արդի մէքսպիս կամ մարապուլուս՝ հնախօսներու մէջ տարբեր կարծիքներու տեղի տուած է. վասն զի սմանք զանի

Քննացիր :

Քեռիներ կամ Քեռացիք՝ Ամանոսի եւ Տորոսի խորունկ խորշերուն մէջ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր ապրող ցեղ մ'էին, կոչա եւ սաղմիկ ցեղ մը, որ ազգակից չէր զաշտային Արարից սեմականներուն. այլ՝ ազգակից է լեզուով եւ ցեղով հակախառնուրդ (ambigue) ժողովուրդներուն, որոնք կը բնակէին Ալիսի (Վրդղւ-ըմուզ) եւ Եփրատի վերին աւազաններուն քով :

Քեռացիք կատարեալ քաղաքակրթութիւն մ'ունէին : Եզխպտական յարձակումներու

նշմանցուցին Circésiumի, արդի Էլըքիզ ի հետ, Ճորապուլուսն շատ վաղ, Եփրատի անդիկիկոզմը, Քապուր զեռակին Եփրատի միացած տեղը. ասի բարբոսներ սխալ էր. ամառը նշմանցուցին Ռոմ-Պաղէի հետ, ամառը՝ Հիւրան-Վարակ (Վամուր) ի հետ (տես վերադրոյն էջ 52. Երանոթ. 1.) : Վասպերոյ ալ այս վերջին կարծիքն էր : Աւերջապէս Անգլիացի հետախուներ ու հետախոյզներ գտան բուն Էւրրամիսը՝ պեղելով Ճերապոսի (= Ճորապուլուս), այսինքն՝ բուզանդական Եւրոպոս (Europos)ի թիւք եւ երեսն ընդհին Քեռացիներու մայրաքաղաքը՝ արժէքաւոր յիշատակարաններով : — Թեւ. ըստ Վասպերոյի, Աեանհաս գետափներ կը պնդեն Վամուրի վրայ եւ ինքն՝ Վասպերոյ ալ՝ վերապահութեամբ կը համակերպի տիրոջ կարծիքին : Այսինքն թէ Էւրրամիս — մարապուլուս, բայց Յ. Մեհնան ուղղակի Ճորապուլուսի աւերակներէն հանուած քեռական յիշատակարանները կարգաւորվ կը հաստատէ Էւրրամիսի բուն տեղը, Ճորապուլուսը, եւ մինչեւ հիմայ առաջարկուած այլեւայլ ըմբերցումներուն եւ ուղղադրութիւններուն տեղ կ'առաջարկէ Kar-Kamish Աեւր, որ Հայերէն առաջարկութեամբ ալ կը ճշգրտի. (Հմեռ. Վասպերոյ Հին Պատմ. հտ. Բ. էջ 144—145. Քեռացիք. էջ 175—184. La Bible et les découvertes modernes, etc. F. Vigouroux sixième édition. 1886, Paris, t. IV, p. 137—139) :

առջև կրցան անվնաս մնալ, ևր թղթակցէին
 փարաւոններու հետ սեպագիր գրութեամբ¹.
 Իրենց աղջիկները կը հարսնացնէին թերեւցիներու.
 վաճառականութիւն կ'ընէին արջառի, կառ-
 քի եւ մանաւանդ կապագովկեան գեղեցիկ
 ձիերու. ձիեր՝ որ ծանօթ էին ապարի (abari
 = ուժեղ, հուժկու, արդեօք ապարու՞մ?)
 մակդիրով:

Քեռացիներու դիմագծութիւնը մանաւա-
 րապէս ուշագրաւ էր. երկայնագլուխ (dolicho-
 cephale) էին, մանկուկեան ցեղի փոքրիկ աչքե-
 րով, գեղնորակ կամ կարմրորակ գոյնով:

Այս ցեղը կամաց կամաց վար իջաւ լեռ-
 ներէն, սպրդեցաւ անշուկ՝ Աֆրընի եւ Եփրատի
 հովիտներուն մէջ, տիրեց այդ կողմի բոլոր եր-
 կիրներուն — Ալասիա, Նահարաինա — Եփրա-
 տի երկու կողմերուն վրայ եւ գրաւեց գրեթէ
 բոլանդակ Սիրիան:

Եգիպտացիներու քով աղղեցութիւն ու-
 նեցաւ այդ ցեղը, այնպէս որ թութմասիս
 Thoutmosis) Գ.՝ Մեծն Քեաի (Kati le Grand)
 անունը կուտար անոր:

Քեռացի թագաւորներէն Սապալուլու-
 (Sapaloulou) կազմակերպեց իր պետութիւնը,
 եւ այսպէս՝ Փոքր Ասիա քեռական տիրապետու-
 թեան տակ եւ Քրիստոսէ 1500 տարի յառաջ
 բոլորովին կերպարանափոխ եղաւ:

Բուն քեռացիներ կը բնակէին Տորոսի
 հարաւային կողմը, Սաճուրի հովտին մէջ, եւ կը

¹ Անշուշա սպիւսի փայլ:

բաժնուէին փոքրիկ կառավարութիւններու (état),
ասոնց ամենէն կարեւորին ձեռքն էր Քարքամիս
եւ միւսներուն վրայ կը պահէր ճշմարիտ գերա-
զահութիւն (hégémonie) մը. Քարքամիսի մեծը
միայն իրաւունք ունէր «Քետիի թագաւոր»,
տիտղաք կրելու: Քետացիներու ծագման, քա-
ղաքակրթութեան, կրօնի, եւն եւն մասին, բաց
ի «Քետացիք», էն (Les Hétéens գրքոյկը, Հմմտ.
վերագոյն էջ 52) տես նաեւ Մասպերոյ, Հին
Պտմ. հտ. բ. էջ 126, 350—362 եւ
589—90):

Նահարախնայի երկրագրութիւնը

եւ

Նուրդանա կամ Նուրվանա:

Մասպերոյ իր Հին Պատմութեան երկրորդ
Հատորին մէջ երկրագրած է Նահարախնան:
Երդի աշխարհագրական քարտէսներու հետ
բաղդատելով զայն, կը տեսնենք թէ Նահա-
րախնա կ'ընդգրկէ Հալէպի գրեթէ բոլոր վիլայ-
էթը՝ մանաւանդ Եփրատի երկու կողմերուն վրայ:

Միայն Անտիոքի գաւառը, որ Մասպերոյի
քարտէսին համեմատ, հին Ալասիա (Alasia)ի
ծաղկած թագաւորութիւնն է, առանձինն կը
տարածուի Միջերկրականի եւ Որոնդէսի (Նահր-
էլ-Եսի) մէջ

Նահարախնայի հիւսիս-արեւմտեան կողմը,
Տլուքի, Զինձիրլիի, Մարաշի (հին Մարգաշի =
Marqasi) (Տորոսի եւ Ամանոսի) գծին վրայ կը

տարածուի քետացիներուն (Khiti, Khāti) երկիրը. իսկ Եփրատի արեւելեան կողմը, այսինքն՝ Սամոսատի եւ Եգեսիոյ կողմերը կը գրաւէ Միթանի (Mitani):

Նահարաինա եւ Քետի, մեր ուսումնասիրած Տլուք գաւառին, Հոոմ-Վլային եւ շրջականերուն հետ սերտ աղերս մ'ունին. վասն զի մեր տեսած տեղագրական անուններէն շատերը հիանալի նոյնութեամբ եւ նմանութեամբ պահուած կը գտնենք երեսուն դարերէ ի վեր, որոնք մեզի կու գան քետական շրջաններէն, եթէ աւելի հին չեն:

Ահա այդ անունները.

Ա. Եփրատի արեւմտեան կողմը:

1. Տիլաքի, Dilakhi (Տօլիքէ, Տուլուք, Dolikhé, Doulouk), նոյն ինքն Տլուքը կամ Տիլիքը մեզի ծանօթ դիրքին եւ տեղւոյն վրայ (Տես էջ 44—60):

2. Ուրամա, Ourama. (Սուրիմա, Ourima), ճիշդ հիմակուան Ռուս-գալէն. — ըսել է որ շատ կամայական է այն ստուգաբանութիւնը, որ Հոոմ՝ Արեղայի մը հոն բնակելէն կ'առնուի (տես վերագոյն էջ 63. Ծանօթ. 1.). կամ թէ Հոոմայ բերդ մ'ըլլալէն՝ ինչպէս որ դիտել կու տայ Ելիզէ Ռըքլի¹:

¹ Այս գիտնականը Հոոմ-Վլայի սազմադիտական եւ պատմական կարեւորութեան վրայ խոսելու ատեն կ'ըսէ թէ Հոոմ-Վլայէն մինչեւ Պիրէճիք 155 քիլոմետր երկարութիւն մը ունի Եփրատ՝ եւ այս մասը անոր համար կարեւոր է.

Ուրաւա կամ Ուրիմա՝ քետական բերդ մ'է անշուշտ եւ հեազհետէ եկող տիրապետութեանց ատեն բաց ի իր յաւիտենական ժայռերէն եւ վիմատառ նստուածքէն, եղանակաւորուած են իր ամրական շինուածները եւ անշուշտ լաւ զուգադիպութեամբ՝ Ուրամ (ա) կամ ուրիմ (ա) հիմ եղած է կերտելու Ուրում-Գալէ կամ Ռում-Գալէ բարգութիւնը:

Հում-կլայ՝ բնական միակտուր ժայռ (monolithe) մ'է վիթխարի զանգուածով, որ անդղողելի թիլի մը պէս կը հսկէ Եփրատի վտայ՝ իր ծոցը պահուած հայոց կաթողիկոսարանին նշմարներով ու նշխարներով:

3. Նիշապա, Nishapa, Նէզիպ, Nézib տեղական ճիշդ արտասանութեամբ Նիզիս (տես վերագոյն, էջ 56):

4. Բարբէմիս, Carchémis, (Ճերապիս, Djéribis): Արդէն տեսանք քիչ մը յառաջ թէ պետք է ուղղագրել Բարբամիս, Kar-Kemish:

Ճերապիսի կամ Ճարապուլուսի եւ Քարբամիսի մէջ շեմ կրնար ըսել թէ քիչ աղերս կայ բառագիտօրէն. բայց շատ յայտնի է, որ Ճերապիս է Բիւզանդական Ευροποςի աղաւաղումը:

որովհետեւ Երփու եւ Գեաթի մէջ տեղ գտնուած բոլոր բնական նամբաներ հան կը յանգին: Նոյն իսկ Ռումգալէ կամ «Հոսոնց բերդ», բացաարութիւնը ցոյց կու տայ թէ Հոսոնք կամ Բուզանդացիք ինչ կարեւորութիւն կու տային Գեաթի այս մասին, որ բառ նախնեաց կ'ըսուի Չեւկիմա, միացում, ընտիր անցք (E. Reclus, Nouvelle géographie universelle, L'Asie Mineure p. 155.): Ինչպէս կ'երեւի է. Ռեք-Փիլիսու անծանօթ է Գեա Ռումա:

5. Սաճուրրու. Sagourrou. Այնթապի
Սաճըր անունով ծանօթ ջուրը:

Նահարաինայի Քարտէսին համեմատ
Տըւքի լեռներէն կը կաղմուի այդ գետակը
եւ կէս աղեղ մը շինելով կը խառնուի Եփրատին՝
ճարապուլուսի մօտ՝ հարաւային կողմէն:

Եւ իրաւի՝ Սաճըր կը բխի Սոֆի (Տըւք)
լեռներէն, Բաննարլը անունով ծանօթ շինձու
հողակոյտի մը տակէն¹, եւ կ'անցնի յուռթի,
այգեւէտ հովիտէ մը, Այնթապի արեւմտեան
կողմը, քանի մը մանր եւ սիրուն հոսանքներով
կը մտնէ քաղաքին մէջ². կը դարձընէ ջրաղացք-
ները, կը զուարճացընէ զբօսավայրերը, կը լեցնէ
ջրհորները, կը վազեցընէ «Ղանէն», Երն (աւա-
ղան) ու «Ղասթէլ» ները (աղբիւր), առան եւ
մշտահոս, եւ հեազհետէ կ'աճի Այնթապէն
գուրս, հիւս-արեւլ. հարաւային կողմը՝ շատ մը
ջուրերով (աղբիւր, վտակ), որոնց մէջ մեծ բա-
ժին մ'ունին Նուրղանայի աղբիւրները եւ վեր-

¹ Հմտ. Ղեր, էջ 58. Այս գեղեցիկ հողակոյտեր,
Թիլեր, հաւանաբար քեռական խելքի յղացուցներ են:
Այս թիլերուն քով անհրաժեշտօրէն ջուրի ակեր կամ աճ-
բարներ կան: Թիլերը այդ կողմերու թրքերէնով կ'ըսուին
Հիլիւկ: Ասանցմէ հետ մը կայ ճիշտ Այնթապի արեւմտեան
կողմը, գրեթէ կէս ժամ հեռի քաղաքէն, ծանօթ Պաթալ
Հիլիւկ անունով, որ կը հսկէ պատուական ջուրի (փունար)
մը վտայ: Հատ մը կայ Այնթապի Երեւել. կողմը, Արլի
(Arulis?) Հիլիւկը: Հռչակաւ որ է խումանըզ գիւղի Հիւ-
սիւկը, որու քղանցքէն կը բխի առատ աղբիւր մը:

² Այնթապի ջուրերու մասին տես թրքերէն Աւն-
տարներ, ճիւղ 46. Մարտ 7. 1903. Ն. 10, էջ 168—170,
«Այնթապըն Սուլու», խորագրով գիտական յօդուածը,
գրուած Փրօֆ. Ա. Յ. Պէզնեանէ:

ջապէս իր բեզնաւոր եւ արգասաւորիչ ընթացքը կատարելէ ետքը՝ խելօք, հանդարտ Նեղոսի մը պէս՝ անսպաս հովան մէջ իր օձապայտ եւ բազմազաւար երկայնքը կը միացընէ Եփրատին՝ քետական մայրաքաղաքի, *Քարրամիս* = *Ճէրապիսի* քով¹։

6. *Սազազու* կամ *Քազազու*, Khazazou, (Էզզազ, Ezzaz), ծանօթ Ազազը, որ Hazart ձեւով ալ գրուած է (տես վերագոյն էջ 59)։

7. *Ափիրէ*, Apiré, հիմակուան Ափրին կամ Արփրն գետը, որու արեւելեան կողմը գրուած է Ազազ։

8. *Ափրինի* եւ *Սանուրի* հովան մէջ, *Տորսուէն կ'իջնէ Քալուս*, Khalus (= *Քիլիս*?),

1. Սաճըրի մասին պատմական տեղեկութիւն մը կուտայ է. *Ռոքրիւ* եւ կ'ըսէ թէ Ճ.Գ.բ. գարուն ջրանցք մը բացուած ույլ ջուրի ընթացքին վրայ՝ Այնթապի հարուստին Արեւելեան կողմը, ուր կ'երկնցի Սաճըր եւ 250 մար երկ. շինուած թիւնէլով մը կ'երթայ կը միանայ *Կէօք-Սու* ի սուստ ազգերէնեւորուած հետ՝ որ հարուէն կ'իջնէ գետի Հալէպի գաւտեղքը։ Այս ջրուղի (coupure)է որ Եփրատը կը միացնէ այն գոց գաւառացեանի (dépression), որուն ներքը կը գտնուի Հալէպ (E. Reclus. Nouvelle géogr. t. IX, l'Asie antérieure, p. 442-45)։

Սանուրը կը ստուգարանեն հայերէնով, իբր թէ «Սեւ ջուրի ազատագում եղած ըլլայ, ապա պարզապէս ձիծաղիք է եւ հասանարար թեւեղբուած է Սաճըրի այն մասին, որ Նուրջանայի քով՝ Գարարթար (սեւ, սեւցընոց) կամուրջին տակ սեւ կամ մուր կապոյտ կերպարանք մը կ'ուսնէ, *Կէօք սու* մը կ'ուսնայ իր կարգին, ինչպէս որ հալէպիցի թեւ Քարթ, Ե. Արսեան, Այնթապէն, որ իմ ինչ-չրանքով քննական պատյա մ'ըբաւ Սաճըրի ընթացքին վրայ քանի մ'որ գտնելով։

հիմակուան քուէյք (الكويت), ըստ Այնթապ-
ցոյ՝ Հալէպ արքղը:

Հաւանական է աղերս մը գտնել Khalusi
և «Քիլիս սուլու»ի կամ «պալըգսուլու»ի
և նոյն իսկ Քիլիսի մէջ:

Շուամրեքգէր կ'ըսէ իմէ քուէյքի ահունքը
կը գտնուի Այնթապի լեռներուն մէջ, Հալէպէն
դէպ ի հիւսիս երեք շորս օրուան հեռաւորու-
թեամբ և կ'երթայ կը կորսուի այն աւաղնե-
րուն մէջ, որ Ալ-Մաթթի մեծ ճահճախուտը կը
կազմեն, Հալէպէն վեց փարսախ վար (Un Em-
pereur Byzantin p. 213), ճիշտ է որ այս ջուրն
ալ կը հասի Սոֆի լեռներէն:

9. Թալապու կամ Քալապու, Khalabou,
ճանօթ և վաղնջականն Հալէպ, ճիշդ Քուէյքի
փայ: Եւ դեռ շատ մը անուններ քաղաքնե-
րու, զորս յիշեցինք վերը և որոնց շատերը ան-
հետ և սմանք ալ փոքրիկ գիւղերու փայ պա-
հած են իրենց հետքերը:

10. Սաճուրի և Քալուսի մէջ տեղ
գրուած է Արու, Arou: Ըստ ամենայն հաւա-
նութեան Արըլ գիւղն է այն, Բիւզանդական
կամ Խաչահրական Arulis (= Արուլիս)ը:

Բ. Եփրատի արևելեան կողմը:

1. Սամոսատ, Samosate, (Սու մէխասթ,
Souméisat), Համկլայէն շատ վեր, Եփրատի
արևել.-հիւսիսային կողմը: Շամշատ և Սա-
մուսատ ձեւերով ալ գրուած մեր մէջ, Աիկիա-
նասին ծննդավայրը: Ռազմագիտական և վաճա-

աականական անցք մ'եր. ծաղկած, Ե՞ր զարուն
 Հայ թարգմանիչներ ալ եկան Սամոսատ: Իբր
 մայրաքաղաք ասորի Եկեղեցւոյ՝ շատ լաւ յարա-
 րերով թիւն ունեցաւ Հոռոմ-կայի Կաթողիկոսա-
 րանին հետ:

2. Եդեսիա, Edesse. ծանօթ Ռուֆան:

3. Սարուն, Saroug (Սարուճ, Saroudj
 Սրուճ), գրեթէ գէմ գիմաց քարքամիսի հետ:
 — Յակօր Սրճեցին, այս անգէն, ծանօթ է
 Հայ. եկեղեցւոյ:

4. Բուրաթ, Purat (Էլ-Պուրաթ, El-
 Bourât), Սաճրբի գետախառնույթին զիմացը եւ
 քիչ մը վեր: Եւն, եւն, եւն:

Ղերջապէս Պուրաթթու, Bourattou,
 կոչուած է Եփրատ, (Euphrate) գետը՝ Նահա-
 րաինաի երկրագրութեան մէջ: Եփրատ, որ ըստ
 «F. Desitzsch»-ի կը նշանակէ սրանչելի գետ
 (fleuve par excellence):¹ Եփրատ՝ իր Փրաթ
 եւ Մորատ ձեւերը կը պարտի, անշուշտ,
 հնագոյն Պուրաթթուի:

Մահարաինա կոչումն ալ, Եփրատի ա-
 բեւմտեան եզերքին վրայ, ըստ իս, չէ կորուած
 այն շատ մը հին անուններուն հետ, որոնց գրե-
 իսա.որները բազդատութեամբ յառաջ բերինք:

Նահարաինա՝ ըստ Մասպերոյի կը նշանակէ
 գետերու երկիր (le pays des fleuves): Սէյս՝
 փոխանակ Naharainաի կ'ուղղագրէ Naharina եւ
 կը նոյնցընէ Ս. Գրոց aram (Արամ)ին հետ:

¹ Ե. Բեբե. անգ. էջ 591:

ուրիշ խօսքով, կ'ըսէ. «Սիւրիա (= Ասորիք) երկուց գետոց», ծանօթ ձեւով՝ Միջագետք Ասորոց եւ կամ պարզապէս Միջագետք:

Նահաբաինաի մասին Աէյսի երկրագրութիւնը բաւական կը տարբերի Մասագերոյինէն: Ըստ Աէյսի՝ Նահաբաինա է Ասորեստանցւոց Միթան (Mitan)ը, որ գէմ գիմաց է Քեաացւոց հետ: Եփրատի Արեւել. կողմը Քարքամիսի եւ Պալքի գետախառնուիքին մէջտեղ. ըստ Մասագերոյի երկրագրութեան Միթանի՝ Նահաբանիա չէ՛ բոլորովին եւ ոչ ալ Նահաբաինա ըսուած երկիրը միմիայն Եփրատի արեւելեան կողմը կը տարածուի. այլ՝ կը տարածուի Եփրատի արեւմտեան կողմը եւ կը գրկէ Սաճուրի հովիտը (ամբողջ Այնթապը):

Ահա՛ Մասագերոյի երկրագրական ճիշդ այս ընդարձակութենէն քաջալերուած՝ կենթագրենք թէ Սարնարաինա (որ կրնայ արաբերենով — սեմականով — ալ ստուգարանուիլ, նահր = նէհր = գետ. նահրէյն = երկու գետ), պահուած ըլլայ Սուրղանա անուան մէջ: — Այնթապի հարաւային արեւելեան կողմը կան ջուրի առատ աղբիւրներ ու աղեր, որոնք կը մեծցնեն Սաճըրը: Այդ ջրարուղիս եւ ջրաշատ տեղը կ'ըսուի Սուրղանա համանուն գիւղով որ շատ նշանաւոր եղած է երբեմն իր մեծութեամբ:

Սուրղանա կամ Սուրկանա, որ թըքերէնով կ'ազգագրուի Սուրվանա, Սուրվանէ (سوروانه), իբր թէ Սուրվան կամ Միւրվան

անուն քրիստոնեայ մարդու մը անուան աղաւաղումն եղած ըլլայ՝ Աօի զրոյց մըն է անշուշտ։ Բայց թէ Սահարաինա եւ Սուրիանա նոյն են եւ կամ թէ նոյն կրնան ըլլալ, թէ եւ ենթադրութիւն մ'է, սակայն հաստատուն են թաղութիւն մը։

Քեռական քաղաքակրթութենէ եւ քաղաքներէն մնացած պատմական անուններու նուիրած այս տողերը կը փակենք նոյն ինքն Մասբէրոյի խօսքերով։

— «Ամանասի եւ Նփրասի մէջտեղ գանուող սարահարթը լին էր մեծահարուստ քաղաքներով, որոնց տեղը ցոյց կը տրուի հիմայ խեղճ ու կրակ գիւղերով եւ կոյտ կոյտ աւերակներու թիղերով. շատ անգամ արարական եւ բիւզանդական նշխարներ են, որ կը ծածկեն անոնց գագաթները, բայց քանի բրբրես խորունկ խաւերը, յունական կամ պարսկական եւ աւելի հին ժամանակներու մէջ շինուած շէնքերու փլատակներ առատօրէն երեւան կու գան երբեմն. հոն թաղուած է Աիւրիոյ (= Ասորիքի) պատմութիւնը. միայն համբերատար եւ հարուստ երկրախոյզի մը կը սպասէ փոշիներէն ելելու համար։ Զիննիրլիի պեղումները ցոյց տուին, որ իրաւունք ունէինք բաներ մը սպասելու այդ հողաբլուրներէն՝ այս երկիրներու պատմութեան համար։»¹

¹ Մասսպերո, Հին Պամ. էջ 588—589: — Զիննիրլի (տես Վերագոյն էջ 38, եւ Մանութ. 2.) թիւ պեղելու առաւ գերեմանոցի Լոշան (Lausehan): Զիննիրլի կը հա-

Բ.

Տ Լ Ի Բ

(ՏՆ՝ էջ 51—54.)

Տլուքի հնախօսութեան մասին շատ քիչ բան կը գտնենք պատմութեան մէջ, հակառակ իր վաղընջական գոյութեան: Ղւան գի, ինչպէս որ տեսներ, Մասպերօ կ'երկրագրէ զայն Նահարաինաի քարտէսին մէջ, բայց դժբախտաբար գտնէ անգամ մը չիշխեր Տիլարին իր պատմութեան մէջ:

Պէտք է գիտնալ որ Տլուք անունը շատ տարածուած է:

Տիլարին՝ յունարէն Տոլիքի ձեռով կը նշանակէ երկայն: Հետաքրքրական է գիտնալ թէ երկայնագլուխները (dolichocéphale), քետացիները ո՞նե է աղերս չունին Տոլիքի հետայսինքն՝ չկրնար ենթադրուիլ թէ Տոլիքի — երկայնը — նշանակէ նոյն իսկ երկայնագլուխներու տեղ, երկիր:

Տլուք կ'ըսուի Եգէական (Արշիպոլիազոս) կղզեխումբին ամենէն մեծը (Dulichium), որ Ողիսեօսի թագաւորութեան մէկ մասը կը կազմէր եւ այս պատճառաւ է, որ Տուլիքիուս (Dulichius) կ'անուանուէր ինքն ալ:

Տլուք (dolicoe) կղզի մ'է նաեւ Պարսկային ծոցին մէջ, Պլինիոս՝ Երջանիկ Արաբիոյ եզերքը կը դնէ զայն:

մասպատասխանէ քետացոց Սամալլա (Samalla) երկրին, Էմանոսի քղանդըներուն եւ Պարս-Սոսի վրայ (Մասպերոյ անդ էջ 560 եւ Գանձօթ. 1.):

Տլուբ (Dolica), ըստ Պտղոմէոսի, Մակեդոնիոյ քաղաքն է:

Գեո Տիմայ Թեսաղիոյ մէջ քաղաքի մը անունն է Տուլիքա:

Ըստ Անտիքլօքէտի մէթօտիք ի Ասորիքի մէջ երկու Տլուբ կայ, մին Dolicha, Dolica, Dolichena ձեւերով՝ Տիւսիսային Սիւրիոյ մէջ, որ Անտիօքի պատրիարքութեան տակ եպիսկոպոսանիստ քաղաք մը եղեր է եւ յիշատակուած է Վ.Պօլսի Առաջին Ժողովին մէջ: Իսկ միւսը՝ մեր ծանօթ Տլուբը՝ Կոմագենէի լեռներուն մէջ, Եփրատի արեւմտեան եւ Զեւկմայի արեւելեան կողմը, լայնութեան 36°, 30° աստիճանին տակ:

Բայց կ'երեւի թէ Սուրիոյ մէջ մէկ Տլուբը երկու կարծուած է: Թէեւ շատ են Տլուբներ, բայց հաւանական չէ որ Սիւրիոյ մէջ երկու հատ քով քովի եղած ըլլան: Շփոթութեան արգիւնք մ'է ասի անշուշտ: Կոմագենէի Տլուբը կրնայ եպիսկոպոսանիստ եղած ըլլալ՝ Անտիօքի պատրիարքութեան տակ եւ յիշատակուած Վ.Պօլսի Առաջին Ժողովին մէջ:

Տլուբ բոլոր հին աշխարհագիրներու եւ պատմագիրներու համեմատ Ասորիքի մէջ մէկ հատ է եւ այն ալ Կոմագենէի քաղաքն է: Բայց կ'երեւի թէ Տլուբ իբր քաղաք շատ նշանաւոր չէ եղած, այլ իբր անցք կամ գլխաւոր ճանապարհ մը, մանաւանդ Մարաշի եւ Եփրատի մէջ նկատուած է ռազմագիտական կէտ մը:

Արարական արշաւանքներու ատեն (746) զեռ կարեւոր դիրք մ'ունէր: Անտոնինեան ճանապարհացոյցի մէջ Մարաշէն մինչեւ Եդեսիա գլխաւոր անցքերու կամ հանգոյցներու հեռաւորութիւններն ալ նշանակուած են, բայց շատ ճիշդ չեն այդ փարսախներու թուանշանները: ¹ Իբր ջերմուկներու վայր կը յիշատակուի Տլուք, թէեւ հիմայ ջերմուկներ չունի: Տլուքի նկատմամբ ամենէն հին պատմական յիշատակութիւնը կ'ընէ Պտղոմէոս աշխարհագիրը (Յ. Բ. երկրորդ դարուն սկիզբը), ետքը կու գան Մարկոս Աւրելիոս եւ Մաքսիմիանոս կայսրներու յունական գրամները (médailles impériales grecques), որոնք Տլուք քաղաքին մէջ կարուած են, այսինքն՝ մինչեւ 4^{րդ} դարուն վերջերը:

Ստեփանոս Բիւզանդացին (Ե. Դար) իւր բառարանին մէջ, Տլուքներու վրայ խօսած ատեն շատ կարճ յիշատակութիւն մ'ունի Տլուքի մասին. * Տոլիքի քաղաք Կոմնագնէի, ազգային դիրն է Տոլիքեան Արամազդը. քաղաքացիները կը կոչուէին Տոլիքեանք: ²

¹ *See* Royal Geographical Society Supplementary papers. London 1890, Volume IV. p. 277—279.

² *Δολίχη, νήσος πρὸς τῇ Λυκίᾳ, ὡς Καλλιμακὸς Ἀλιζάνδρος ἐν τῷ Ἀσիᾶς περιήλω Δολιχίστην αὐτὴν φησιν. ἴσθι καὶ Δολίχη πόλις τῆς Καμμαγηνῆς. ἔθνητικον Δολιχαῖος Ζεὺς. οἱ δ' ἐπιχώριοι Δολιχηνοὶ λέγονται. τῆς δὲ Ἀσκιακῆς Δολίχης Δολιχεὺς ὁ γὰρ τόπος συνήθησ τοῖς Ἀσκίοις. τῆς δὲ Δολιχίστης Δολιχιστεὺς. (Στέφανος Βυζάντιος, σελ. 235, κίδ. Α. Μαιμακε, 1849.)*

Տլուքի անունը աւելի շատ տարածուած է Արամազդի (= Չեւս) միջոցով:

Տլուքի շաստուածը՝ Բահաղ կը կոչուէր տեղացիներէն: Կը ներկայացնէին զայն հուժկու ցուլի մը վրայ կանգնած, աջ ձեռքը մուրճ մը, իսկ ձախ ձեռքը կայծակներու խուրճ մը:¹

Ըստ Մէյերի (Ed. Meyer) Բարեւական ծագում ունի Բահաղ, որ Ասորիք փոխադրուած է քեռացիներու ձեռքով:

Բահաղը, Արամազդն է անշուշտ, որ Տլուքի մէջ կը պաշտուէր Տլուքեան Արամազդ անունով, ինչպէս Պալլէքի մէջ, Պալլէքեան Արամազդ անունով:

Այն արգադիր նուէրը, որուն համար ըսինք թէ (էջ 51) չունգարիոյ մէջ գտնուած է կը կրէ Ion: Dulcheno = Տլուքեան Արամազդայ, արձանագրութիւնը:

Երկրորդ դարուն մէջ է որ Ասորիքի (Եմեսայի, Հեղիուպոլիսի եւ Մամպրճի) բազմաթիւ շաստուածներուն հետ չսովճ փոխադրուեցաւ Տլուքի Արամազդն ալ, հսովմէական լէգէններու ձեռքով. այսինքն՝ այն ասեմն, երբ Քրիստոսնէութիւնը հանդարտ եւ յաղթական կերպով կը տարածուէր եւ հեթանոսութեան շաստուածները կ'ենթարկուէին ամէն տեսակ

¹ Արամազդի նկարագիրն է այդ, որ փոքրիկ պէտպիսովներ (variante) ունի այնպէս յիշատակութիւններու մէջ, ըստ Անտիքրոպէտի Մէթոսիքի: Տլուքեան Արամազդը կը կանգնի ցուլի մը վրայ, որուն քոճէ վարը, արծի մը կայ թեւատարած. յոտից ցզլուի սպառազնեալ է ան եւ գլուխը ունի սպառաքու:

եղանակաւորութիւններու եւ փոփոխութիւններու, որպէս զի հաւասարակշռէին Աւետարանը եւ պահէին իրենց գոյութիւնը:¹

Տլուքեան Արամազդի անունով՝ Եւրոպիոյ² գրեթէ ամէն կողմը արձանագրութիւններ գտնուած են, որոնց թիւը հասած է 84ի: Ասոնց ամէնէն շատը, այսինքն՝ 29 հասը Իտալիոյ մէջ եւ ասոնց 20ը միմիայն Հոլանտի մէջ. ետքը Աւստրո-Հունգարիա (24) եւ Գերմանիա (14), Մեծն Բրիտանիա (8) եւն եւն:³

Գ.

Հ Ա Տ Ա Թ Ե Ի Ա Յ Ն Թ Ա Պ

Ըստ Շլուքերգերի (տես էջ 60) Հաստիքը նոյնացուցած էինք Այնթապի հետ. աւելի ճիշդը՝ Այնթապի բերդին կամ Այնթապի մօտ բերդի մը հետ: Շլուքերգերի, Կրզըլ-Նիսասի մասին ըրած ստուգարանութիւնը այնքան պատմական է եւ այնքան ամուր հաւանականութիւն մ'ունի որ, Հաստիքի եւ

¹ Հմմտ. E. Renan, Mare-Aurèle, p. 561—575:

² Եւրոպայէն զատ Աֆրիկէի կողմերն ալ գտնուած է հաս մը: Փոստասի մէջ հաս մը կը յիշուի: Անսիքլոսի Մէթոսիք կըսէ թէ Տլուքեան Արամազդ ինչպէս կամակենէի մէջ, նոյնպէս կը պաշտուէր Մարտիոյ հին բնակիչներու մէջ (Encyc. method., antiquité, mythologie etc. tome 2. p. 431):

³ Տես Անտարներ (Թէրբերէն) ճիւղ 45. Օգոստոս 30, 1902. Ն^o. 35, էջ 307—308. «Ասորը ամիգասան Տիւրիք Էլանը միւփիթէն, Խորագրով յօդուածը, զոր Բ. Գ. Գ. քաղած է Այնթապի միսթոնարներէն Մը. Սանտըրի մեղացիք բանախօսութիւններէն:

Այնթապի (մանուսանգ ընդարձակ առումով մը) տարակոյս չվերցրներ ըստ իս:

Այդ տողերը Ա. Մ. Բ. կարգալով Հանդիսի մէջ նամակով մը ինծի գիտել կու տայ թէ Journal of the Royal Asiatic Society, ի 1895, Յունվար թիւին մէջ գրուած է այս մասին արար պատմագիրներու համեմատ: Այդ գրութիւնը կը թարգմանէ եւ կը հաղորդէ ինձ Ա. Մ. Բ. այսպէս — «Էլ-Հատաթի եւ անոր գետերուն զիրքը ճշդել շատ դժուար է:

Էլ-Հատաթ իսլամներէ նուաճուեցաւ Օմարի իշխանութեան ատեն. եւ Պիլատորի (Biladhuri) կ'ըսէ թէ անունն ի սկզբան էր "Տարպ Էլ-Հատաթ (Հատաս) էս-Սէլամէ. այսինքն՝ "Ապահոյութեան լուրերու ճանապարհ": Յետ ժամանակաց անունս համառօտեցաւ, եղաւ Էլ-Հատաթ (լուրեր): Քաղաքը վերաշինեցաւ Էլ-Մէհմուտի ամիրայէն. յետոյ դարձեալ՝ Էր-Քէշիսէն, այն ատեն պահակագօրքը նշանակուած էր 2000 հոգի: Իսթախրի կը յիշէ անոր հերկելի գաշտերը եւ ընտիր պտղածառերը եւ կը պատմէ թէ ինչպէս այս սահմանագլուխ-ամրոցը Յունաց եւ իսլամաց կողմէ գրաւուեցաւ մի քանի անգամ փոխ առ փոխ: Եագութ կը խօսի քաղաքին եւ անոր ամուր բերդին վրայ եւ անոնց զիրքը կը ցուցնէ Մալաթիոյ, Սամուսատի եւ Մարաշի մէկտեղ: Կ'անուանուէր Էլ-Համիրա, կարմիր, եւ բերդը կը գտնուէր Էլ-Իսհայդասպ բլուրին գագաթը:

Տիմաշքի կըսէ թէ էլ-Հատաթ՝ էլ-Մահտի ձեռքով նորագուելէ ետքը կոչուեցաւ էլ-Մուհամմէտիյէ, այս խալիֆայի անունով եւ Հայոցմէ կ'անուանուէր Բայթուր (Kaytuk):¹ Ապուլֆիտա կ'ըսէ թէ այս բերդը 12 միլն հեռու է Ճէյհան (Պիւսամոս) գետի մէկ կէտէն, ուր որ այս գետին վրայէն կ'անցնուէր «Ալիա հունէն»:

Իսլն խուրասաուպի կը գրէ որ էլ-Հատաթի եւ Մարաշի մէջ տեղ 30 միլնի հեռաւորութիւն կար. բայց Բուտամիւ՝ 5 փարսախի (= 15 միլն)² կ'իջեցնէ հեռաւորութիւնը:

Գալով էլ-Հատաթի գետերուն՝ իսլն-Սերաքիոն որոշապէս գրած է Նէհրի օնորիթ անունը: Սակայն Նագուիթ՝ Հուրիթ (Hürith) կ'անուանէ զայն: Կը շարունակէ ըսել թէ Հուրիթ գետը կը հոսի էլ Հատաթի լճէն, Մարաշի մօտ, բայց կը յաւելու թէ «յառաջ ընթանալով վերջապէս կը թափի Ճէյհան

1 Ա. Մ. Բ. ստպէս կը ծանօթագրէ այս տեղ. «Ինձի կասկած կու գոյ թէ այս Kaytuk անունը كوتوك բառի սխալ ընթերցումն է. որով ճիշդ անունը կը լինի Գայնուկ, կամ լուսազոյն եւս՝ Բննուկ, ինչ որ կը պատահէր Սիսուանի մէջ եւս»:

Եղիպտոսի Պիպարս Պատուգտարի մինչև Կեսարիա արշաւը կատարուեցաւ, 1276ին, այս ճամբով (ըստ Ապուլ-Մահասէնի) — Այնթապէն Տիւրքիք, յետոյ Մերք էլ Տիպաթ (مرج ایرسباج) յետոյ՝ Բննուկ, յետոյ ԿէօքՍու եւ անկէ Տէրապէտ, եւ այլն:

2 Այս միլնը մօտաւորապէս հաւասար է անգլիական միլնի:

Ա. Մ. Բ.

գեար, (բառ իս սխալելով): Այն-Ջանիթու
ազրիբը եւ նարը-էլ-Արնան վասկը, որոնք
Օնկէլէ Լը-Տիշէն վար կը թափին, արիշ ո եւ
է հեղինակէ շին յիշուի՝ որչափ որ գիտեմ:

Քարտեօը քննելով կը տեսնենք թէ
"Թօփանու Սու լին մէջ թափող միակ վասկը,
որ այս պարագային քիշ շատ համաձայնի,
"Ախրին Սու լին է. որտ վրայ է Ախրին, կարեւոր
քաղաք մը, Վիզանդեանց օրով Gaurina կո-
չուած: Ել-Հատաթը աստ կամ ասոր մտա նշա-
նակելու հակամտ եմ:

Ահարակացընեմ որ "Ախրին Սու լին է
միջնագարեան ճօրթիթը կամ Հարթիթը եւ Ար-
ճան՝ պէտք է լինի անոր վասկներէն մին, հաւա-
նարէն հիմնց Իննէսու կոչուածը. (Սկարա-
գրութիւն Միջագետքի եւ Պաղտատի,
գրուած Իպն-Սերարիսնէ, 900 թ. ասեն-
ները, Անգլ. թարգմ. Երարեբէն բնագրէ ի
ձեռն Guy le Strangeի, քարտեօով միասին):

Le Strangeի բառին պէս եթէ գժուար
է Հատաթի եւ անոր գետերուն տեղն ու գիրքը
որոշել, կարելի չէ "Մարտիթի, Աստուսատի եւ
Մարաշի. մէջտեղ նշանակուած գիրք մը (= Ել-
Համրա) նշանցընել, զոր օրինակ, Ախրինի հետ:
— Արովհետեւ Ախրին ո՞ եւ է քարտեօի մէջ
երբեք չգրուի եւ չկրնար գրուիլ այդ երեք
քաղաքներուն մէջ տեղ մը:

Ըստ հաւանական է որ Հատաթներու,
լու եւս հաւտերու, շիթթութեան մ'առջեւ կը

գանուի *Le Strange*, վասն զի Հաս, Հաստի
քետական ծագում մ'ունի արարականէ յասաջ :

Գիտել կու տանք նաեւ թէ *Le Strange*ի
արար ազրիւքներէ տուած տեղեկութիւնները
չատ լաւ կը յարմարին նոյն իսկ Այնթապի կամ
Այնթապի մօտ Գրգըլ-Հիւարի վրայ փնտռել
Հաստի կամ Էլ-Հասի քան :

Գեաւորու անուններ արարական են բո-
լորովին եւ քանի որ այդ անուններով գեաւոր
չկան հիւսայ, կրնայ ենթադրուիլ թէ շատ ան-
նշան ջուրեր էին ստանք որ չեն պահած իրենց
անունները :

Օրինակ գեաւոր միայն ինչոյ կրնայ վեր-
ջընել, եթէ պնդուի թէ Ապուլֆիտայի յիշած
ճիհանը, այսինքն՝ Զասան գաւառի Զարնան
կամ Օրինան գեան է եւ հեռեւարար նոյն՝
Պիտուսի հեռ, Արովհեաեւ կրնայ ենթա-
դրուիլ որ Ապուլֆիտա ճիհանը գործածած
բլայ մեծ նշանակութեամբ, ճիհան որ արա-
բերէնի մէջ կը նշանակէ տիեզերք (*univers*),
ընդարձակութիւն, մեծութիւն, կրնայ գործա-
ծուիլ մեծ գեա մը, ծով մը որակելու համար,
Արգեօք չի կրնար ենթադրուիլ որ Ապուլֆի-
տա ճիհանով տեղաբերած բլայ Եփրատը, որ
չատ հեռի չէ Այնթապէն :

Կ'ենթադրենք նաեւ, որ Էլուսիերգերի
անձանով չէին այդ արարական ազրիւքները,
հեռեւարար Հաստի եւ Այնթապի մէջ իր
գտած նշանակեան մէջ տարօրինակ բան մը
չենք տեսներ :

Սոֆի, Ծուփրի եւ Սոֆենէի իրարու հետ ունեցած կամ ունենալիք աղերսին վրայ խօսելու ատեն (տես վերագոյն էջ 39—41) ինչ ինչ գիտողութիւններէ ետքը սա ծանօթիւնով վերջացուցած էի խօսքս.

— «Թերեւս այս մասին օգտակար ըլլայ Տօքթ. Պէլքի Ծուփրի վրայ ըրած ուսումնասիրութիւնը, որու թարգմանութիւնը «Հանդէս Ամսօրեայն» խոստացաւ ընել»:

«Հանդէս»-ը կատարեց իր խոստումը (Տես 1903, Թիւ 11. Նոյեմբեր. էջ 321—325): Բայց, զժբախտաբար, գերման հնաստութիւնային մանրագնին եւ մասնագիտական քննութեան մէջ Ծուփրը դեռ խոյս կուտայ իր երկրագրական խկութիւնը յայտնելէ:

Եւ քանի որ այդ ուսումնասիրութեան համեմատ Ծուփր մինչեւ փոքր Հայր (Մալաթիա) եւ Միջագետք կը տարածուի, թերեւս հաւանականութիւնէ զուրկ չըլլայ ենթադրել թէ Սոֆի եւ Sophanenef մէջ տեսնուած նմանութիւնը պատահական բան մը չէ: Հոն կը գիտենք նաեւ թէ Ծուփաց առաջին բնակիչներն եղած են «Հատք» այսինքն՝ Քեօք կամ Քետացիք, որոնք Արլիկիոյ ալ հին բնակիչներն են:

«Գր. Ա. Բէլք» եթէ ծանօթ ըլլար մեր Սոֆին, թերեւս աւելորդ պիտի չհամարէր զայն իր եղբներուն հետ բաղդատել:

Վ Ր Ի Պ Ը Ծ Ե Խ Ո Ի Ղ Ղ Ո Ի Ը Ծ

Էջ	Տող	Վ. Ր. Ի. Պ. Ը. Ծ.	Ո. Ի. Ղ. Ղ. Ո. Ի. Ը. Ծ.
18	14	Սիրելի	Սիրելի
19	12	այդ պատճառ	այդ պատճառաւ
30	Վերջ. տող	Նրանք. 7.	էջ 74. Նրանք. 1.
34	28	ու միայն տեսանիցէ	ու միայն ոչ տեսանիցէ
37	17	ունեցող	ունեցող
36	28	անձրեւաւ	անձրեւաւ
38	8	զիւզը	զիւզը
40	31	Ի՛նչ էլ	Ի՛նչ էլ
41	27	ըլլամ	ըլլայ
44	3	ինչեք կամ	ինչեք կան
48	18	թափ	թափ
56	1	արեւմտեան	արեւելեան
57	13	ը	1
58	23	ը կամ 2/3, դարի	ը կամ 2/3, դար
65	30	բարեկարգութեան	բարեկարգութեան
66	6	Սիւնիւնը եւ հարջ աւելցուց	Սիւնիւնը
66	8	Նրա՛նք էւ Ջաշիւնը	Նրա՛նք, Հիւնիւն Ջաշիւնը
66	18	(1179).	(1190).
79	26	Դիւանագրանք կը գրէ	Դիւանագրանք
81	26	բարեւոյնը բարեւոյն	բարեւոյնը բարեւոյն
82	1	ըլլան	ըլլան
90	10	Ֆրանսացի	Ֆրանսացի
91	28	փափագ	փափագ
98	25	Քէ	Քէ
103	1	نهر الضويق	نهر القويق
110	16	Iori	Iovi
111	16	Գըւըւ. Հիւնը	Գըւըւ. Հիւնը

Ա Չ Դ Ա Յ Ի Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ա Ր Ա Ն

- Ա. Գալիմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեւոնայոց դատաստանագրոյն: 1. Պիշոֆ, Լեւոնայոց հին իրաւունքը: 2. Գալիք, իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Փր. 1.25
- Բ. Մեճեվիշեան Հ. Գաբրիէլ, Ազգաբանութիւն ազնուական զարմին Տիւզեանց. (պատկերագարդ): 1890: 8° Երես՝ 50: Փր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Եակոբքոս, Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: 8° Երես՝ ԺԸ+159: Փր. 1.25
- Դ. Դեմետրիոս Տամի Արեւելեան Հայքի Պուրօլինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալիմքեարեան: 1891: 8° Երես՝ 79: Փր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Եակոբքոս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիստինեայ Վարուց Աղեքսանդրի: 1892: 8° Երես՝ Դ+272: Փր. 3.—
- Զ. Ալպէր Տրվիշե եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: 8° Երես՝ 82: Փր. 1.—
- Ը. Մառ Նիկ., Ամսանային ուղեւորութիւնից ղէպ ի Հայս: Թրգմ. Մոսփրիոս Անոփեան: 1892: 8° Երես՝ 89: Փր. 1.25
- Ը. Գաբրիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մոզսիսի Խորեւնացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Ժ+51: Փր. 1

- Թ. Գալէ մքեաքեան Հ. Գրիգորիս Վ., Պատմութիւն հայ տրագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1895: 8° Երես՝ 232: Ֆր. 2.50
- Ժ. Կոնիքիք Փր. Կ., Կննութիւնք զրոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յԵղիսաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ 1680—1779: (1 զքնկատիւ.) 1893: 8° Երես՝ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Ջենոք Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ զիւղական տունը: Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէզիկճեան: (6 տախտակ՝ 55 պատկ.) 1894: 8° Երես՝ 103: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիէք Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ. Հտր. Բ. կամ Յանլուած: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն փոխանեալ բառից: Ա.՝ Հ. Հիւպըման, Սեմական փոխանեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ.՝ Փոքրէման Կ., Յունական փոխանեալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ.՝ Հ. Հիւպըման, Հայկական Յատուկ անուանք: 1894: 8° Երես՝ 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան Հ. Յակոբքոս Վ., Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք: Հտր. Ա.: Ա—Զ: Ա. Նեմեսիոս: Բ. Պրոկղ Դիագոխոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ. Գիրք Հերձուածոց կամ Եպիփան: Ե. Պրոկղ: Զ. Սեկունդոս իմաստասէր: 1895: 8° Երես՝ ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան Հ. Յակոբքոս Վ., Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամիսփուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթութեամբք: 1895: 8° Երես՝ 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիքեան Կ., Սեւ ծովու ոռոսական եզերքք: 1895: 8° Երես՝ 192: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Դրանսիլուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա

Հայաստանի ի գիր եւ ի ստուկերս: 1896: 8°
Երես՝ Թ+352: Ֆր. 3.60

Ի. Տաշեան Հ. Յակոբյան Վ., «Վարդապետութիւն ստաբիլաց» անվանական կանոնաց մատենը. Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնը Թաղէի: 1896: 8° Երես՝ Թ+442: Ֆր. 6.—

ԻԱ. Տումաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնը Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Գիլէզիկ-ճեան: 1896: 8° Երես՝ Լ+62: Ֆր. 1.—

ԻԲ. Կարաիեկ Ս., Արգարու գրոյցը Մովսէս Խորենացոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գաբրիէլ Վ. Մէնէվիչեան: 1897. 8° էջ ԺԶ+107: Ֆր. 1.50

ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնը Նախնեաց ռամկորէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնը եւ քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկորէն մատենագրութիւնը: Տետր Ա: 1897, 8° էջ Ը+272: Ֆր. 4.—

ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնը Նախնեաց ռամկորէնի եւն: Տետր Բ: 1897: 8° էջ Ա—Ը+273—522: Ֆր. 3.—

ԻԵ. Գեղեցեկ Ն., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմբեարեան: Յաւելուածք թարգմանչին 1. Յանկ 1895—1897 Հայոց կտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897 8° էջ Ը+130: Ֆր. 1.50

ԻԶ. Մեմեկիչեան Հ. Գաբրիէլ Վ., Գիրք (կամ յօդուած) գրելու արուեստը: Նորու հեղինակներուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւններ: Յաւելուած՝ Գիրք կարգալու արուեստը: 1898: 8° էջ Ը+123: Ֆր. 1.25

ԻԷ. Խաչաթեան Գր., Մ. Խորենացու Նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնը: 1898: 8°, 56 էջ: Ֆր. 1.—

ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ., Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչու-

- Յեան արուեստին: (10 զնկատիւ պատկերով):
1898: 8° ԺԸ+202 էջ: ֆր. 2.50
- ԻԹ. Գաղարչեան Ե., Փառաոս Բիզանդացի եւ
իւր պատմութեան խորհակողք: Մ. Խորենացու
աղբիւրննրի ուսումնասիրութիւն: 1898, 8° 175 էջ:
ֆր. 2.50
- Լ. Մսերեանց Լ., Հայերէն քարաաւիտութիւն:
Թրգմ. ի ուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիչեան: 1899,
8° Երես՝ է+26: ֆր. —.50
- ԼԱ. Բօսեան Ն. Ե., Հայր Ջմիւնիա եւ ի շրջա-
կայս: Հատոր Ա. Ջմիւնիա եւ Հայր. (պատկե-
րագարդ:) 1899: 8° Երես՝ ԺԲ+369: ֆր. 5.—
- ԼԲ. Բօսեան Ն. Ե., Հայր Ջմիւնիա եւ ի շրջա-
կայս: Հատոր Բ. Ջմիւնիոյ վիճակին գլխաւոր
քաղաքներն եւ Հայր. (պատկերագարդ:) 1899:
8° Երես՝ Ժ+161: ֆր. 2.50
- ԼԳ. Գոյրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայր յեղիսարե-
թուալոյս Գրանսիլուանիոյ. Բ. Հատոր 1780—1825.
(1 զնկատիւ:) 1899: 8°. Երես՝ է+558: ֆր. 5.—
- ԼԴ. Գազանձեան Ե., Եղոկիոյ Հայոց գաւառաքար-
քաղ: 1899: 8° Երես՝ է+124: ֆր. 1.—
- ԼԵ. Կարրիէր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհան-
ներն Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացույ համե-
մատ: Թրգմ. Հ. Յակոբոս Վ. Տաշեան: (1 աշխար-
հգրկն տախտակով:) 1899: 8° Երես՝ 48: ֆր. —.70
- ԼԶ. Տաշեան Ն. Ե., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ,
ըստ Ն. Մատի, տեղեկատուութիւն եւ քաղաւածք-
ներ: 1900: 8° Երես՝ ԺԸ+198: ֆր. 2.50
- ԼԷ. Տաշեան Ն. Ե., Մատնագրական Մանր Ուսում-
նասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: է-Ժ. Խիկար
եւ իւր իմաստութիւնն, Ազապետոս եւ իւր Յոր-
դրականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն
Արղարոս եւ Քրիստոսի ըստ նորագիւտ արձանա-
գրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պրսիդեայ Վեց-
օրեայք: 1901: 8° Երես՝ ԺԲ+388: ֆր. 4.50
- ԼԸ. Գր. Տէր-Պօղոսեան, Նկատողութիւններ Փառա-
տոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: 8° Երես
է+110: ֆր. 1.50

18. Վեբեր Դր. Սիմոն, Արարատը Ս. Գրոց մէջ:
Թրգմ. Հ. Բառնարաս Վ. Պիլգրիմներն: 1901: 8°
Երես՝ Ե+77: Փր. 1.—
19. Սաւառաշահաւ Յովսէփ Վ., Ատրեստանեայ
եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնը կամ
նոցին քաղուածք որոնք նաիրի-Ուրարտու աշխար-
հին պատմութեան կը վերաբերին: 1901: 8°
Երես՝ 262: Փր. 4-50
- 10Ա. Խաչաթեանց Բագրատ, Հայ ժողովրդական
դիցազնական վէպը: 1903: 8° Երես՝ Ը+72: Փր. 1.—
- 10Բ. Մեմէվիչեան Հ. Գաբրիէլ Վ., Արդի լեզուա-
գիտութիւնը: Հատոր Ա.: 1903: 8° Երես՝ Ը+204:
Փր. 3.—
- 10Գ. Մարկարտ Դր. Յ., Հայ Բղնաշխը: Թրգմ. Հ.
Թ. Կէտիկեան: 1903: 8° Երես 44:
Փր. - .75
- 10Դ. Գեյցէր Հ., Սկզբնատրութիւնը Ռիզմիդեան քա-
նակաթեմերու դրութեան: Թրգմ. Հ. Գ. Գարսն-
ֆիլեան: 1903: 8° Էջ Է+83: Փր. 2.—
- 10Ե. Կիւրէնեքեան Բ. Վ., Ժովք, Ժովք-Տլուք եւ
Հոմ-Ալայ, պատմական եւ տեղագրական ուսում-
նասիրութիւն: 1904, 8° Էջ Ը+119: Փր. 1.50

ԲԱՐԳԻՆ ՎԱՐԳԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ա. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. ԿԻՂԻԿԻԸ (արտատպուած Լ--Տ-յէն) Տփիս 1896:
2. ԾՈՎՎԷ — Տի--տ եւ Հ--Վ--Յ (արտատպուած Հ--Վ--էն՝ սրբագրութիւններով եւ յաւելուածներով) 1903:
3. ԿՈՒՍՑ Ե-Վ-ՆՆԻ- Պ-տէ-տ (կ'արտատպուի Հ--Վ--Վ-էն՝ սրբագրութիւններով եւ յաւելուածներով) 1903:

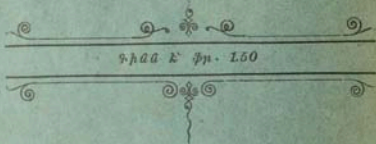
Բ. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

1. ՄԻՒՆԸՆԹ (Տուա քիթայր). յատկապէս պատարաստուած թրքերէն իտաղ Հայոց համար. Տպ. Կ. Պոլիս. Ն. Պէրդէրէ-ն. 1899.
2. ԺՈՂՈՎՈՒՐԳԻՆ ՏՕՆԱՅՈՅՑԸ. Տօնացոյցի եւ տօներու մասին կարեւոր եւ պարզ գիտելիքներ. Տպ. Կ. Պոլիս Ե. Մ-տէ-տ-ն. 1901:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ

Ք Մ Ք Ա Ջ Ն Ե Ք

Գրաձև թիվ 150

